

HULEFÂ-YI RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE BAYINDIRLIK HİZMETLERİ

Yrd.Doç.Dr. Tahsin KOÇYİĞİT
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyât Fakültesi

ÖZ

Hulefâ-yı Râşidîn devri, modern araştırmacıların gündemine daha çok hilâfete odaklanan tartışmalar, ilk fetih hareketleri ve müslümanların iç mücadeleleri gibi siyasî tarih meseleleriyle gelmekte iken, son zamanlarda söz konusu dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihine dair çalışmaların hız kazanması oldukça ehemmiyetlidir. Bu makale, öncelikle Hulefâ-yı Râşidîn devrinde Arap yarımadasının dışına taşan İslâm fetihlerinin hızlı ve etkin bir şekilde başarılı olması ile yeni yurtlar (Dürû'l-Hicre: Kufe, Basra, Fustat vb.) edinen Müslümanların bu bölgelerde giriştikleri bayındırlık faaliyetlerini derli toplu bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma aynı zamanda, Hz. Peygamber devrinden hemen sonra, İlk Dört Halife döneminde yeni ortaya çıkan durum ve şartlara göre bayındırlık hizmetlerinin gelişimini ve çeşitliliğini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hulefâ-yı Râşidîn, Bayındırlık ve İmâr, İlk Dönem İslâm Tarihi, İslam Şehri, Kufe.

ABSTRACT

Public Works during the Rashidun Caliphs

Considering the works of contemporary researchers on the era of the *Rashidun* Caliphs stick to the debates mostly dealing with political issues such as early conquests and the struggle within the Islamic society, it is significantly important that the number of recent studies dealing with socio-economic and cultural aspects of the era has increased. This study initially aims to present public works conducted in new settlements (i.e. *Dur al-Hijra*: Kufa Basra, Fustat etc.) conquered by Muslims during the *Rashidun* Caliphs in which the early Islamic conquests were efficiently successful. This study also intends to show the development and variety of public works depending on new circumstances had come up right after the era of the Prophet Muhammad.

Keywords: Khulafa al-Rashidin, Urban Development, Early Islamic History, Islamic City, Kufa.

GİRİŞ

Hz. Peygamber, kadîm bir geçmişe sahip olan Mekke'de doğdu, büyüdü ve yaklaşık on üç yıl boyunca bu iklimde tebliğ faaliyetlerini yürüttü. Hicretten sonra vefât edinceye kadar on yıllık ömrünü Medine'de yani yine bir şehirde tammamladı. Kadîm Yesrib'in "Medine" (şehir) haline dönüşmesi yolunda, vahye bağlı olarak ahlâk toplumunun vaz geçilmez değerlerini yaşama ve yaşatmanın yanı sıra, O, şehrin maddî unsurları olarak kabul edebileceğimiz mâbed, pazar, mezarlık, yol vb. "İslâm Şehri" prototipinin vaz geçilmez unsurlarının ilk örneklerini bizzat hayata geçirdi.

Hız. Ebû Bekir, iki yıldan biraz fazla süren -görece kısa- halifeliği esnasında irtidat ve ridde hareketlerinin etkisiz kılınması, Kur'ân'ın Mushaf haline getirilmesi ile Suriye ve Irak coğrafyasına yönelik fetih ordularının sevki gibi çok önemli olaylara imza attı. Bu nedenledir ki, idare, hukuk, iktisat ve bayındırlık gibi hususlarda İslâm devleti ve toplumunun gelişimi ve kurumsallaşmasına yönelik adımlar pek göze çarpmaz.¹ Özellikle, Hız. Ömer devrinde yeni ortaya çıkan şartlarla çeşitlenen, gelişen, değişen toplumsal, coğrafi ve demografik şartlara bağlı olarak özellikle bayındırlık hizmetlerinin hız kazandığı görülmektedir.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde gerçekleşen bayındırlık hizmetleri ana hatlarıyla şu başlıklar altında ele alınabilir:

1. HAREMEYN HİZMETLERİ

Hız. Ömer ve Hız. Osman devrinde gerek Mescid-i Harâm gerekse Mescid-i Nebevî'de bakım, düzenleme, genişletme tarzı bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirildi. Hız. Ömer, Mekke ve Kâbe'yi tehdit eden "Ümmü Nahşel" adı verilen selin, şehrin yukarı tarafından gelip Mescid-i Harâm'ı basması üzerine ilki; Bebbe'nin evi ile Ebân b. Osman b. Affân'ın evi arasına "Yukarı Bent"i, ikincisi; Hammârîn'deki "Aşağı Bent" (Âl-i Esîd Bendî) olmak üzere iki set inşâ ettirdi.²

Hız. Ömer dönemine kadar Mescid-i Harâm'ın etrafı duvarlarla çevrili değildi. Kâbe'ye ulaşmak için çevresindeki evlerin arasından geçip kapılardan girmek gerekiyordu. Müslümanların nüfusunun artmasından dolayı metâf alanı ve namaz kılınacak mekân dar gelmeye başladı. h.17/m.638 yılında Hız. Ömer, Harem-i Şerif'in civarındaki bu evleri istimlâk ederek yıktırdı. Evlerini kaybetmek istemeyen bazı ev sahipleri istimlâk bedelini kabul etmediler. Hız. Ömer istimlâk için Beytülmâl'den tahsis ettiği bedeli, Kâbe'nin hazinesinde bir müddet muhafaza edildikten sonra sahiplerine ödedi. Mescid-i Harâm'ın etrafını göğüs hizası yüksekliğinde bir duvarla çevirerek metâf sınırını tespit ettirdi.³ Ardından Safâ ile Merve arasında yer alan sa'y alanını da genişletti.⁴

Taberî'nin nakline göre; Hız. Ömer h.18/m.640 yılında Harem-i Şerif'te namaz kılan ve tavaf edenlerin ibadetlerini daha rahat ifâ edebilebilmesi için evvelce Kâbe'ye bitişik olduğu bilinen *Makâm-ı İbrahim*'i, biraz öteye taşıtarak günümüzdeki yerine naklettirdi.⁵ Hız. Peygamber döneminde Yemen kumaşından mâmül Kâbe örtüsü yerine, Hız. Ömer ve Hız. Osman döneminde Mısır kete-

¹ Tarihçi el-Belâzürî, Hız. Ebû Bekir döneminde Ürdün bölgesinde fethedilen Akkâ ve Sûr şehirlerinde imâr ve iskân faaliyetlerinin gerçekleştiğini bildirmekle birlikte bu hususta ayrıntı vermemektedir. el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892-3), *Fütühü'l-Büldân*, thk: Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1403. (Çev.: Mustafa Fayda, *Fütuhu'l-Büldân: Ülkelere Fetihleri*), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987), 168-169, 204.

² el-Belâzürî, *Fütüh*, 65.

³ el-Belâzürî, *Fütüh*, 58; el-Ezrakî, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah 250/865 *Ahbârü Mekke*, çev.: Y. Vehbi Yavuz, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974, 356.

⁴ el-Kuraşî, Gâlip b. Abdü'l-Kâfi, *Evveliyâtü'l-Fâruk fi'l-İdâreti ve'l-Kadâ'i*, I-II, Beyrut, 1990, II, 375; Barış, Mustafa Necati, *Hız. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, 71.

⁵ el-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târihü'l-Ümmü ve'l-Mülük (Târihu't-Taberî)*, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl, I-XI, Beyrut t.y., IV, 101; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, thk: Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, II, Baskı I-X, Beyrut 1995, II, 513; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1327), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut t.y., VII, 153.

ni kullanılmaya başlandı.⁶

Hz. Ömer devrinde Mescid-i Harâm çevresinde yapılan bu ilaveler bir müddet sonra ihtiyaca cevap veremez hale geldi. Hz. Osman döneminde Harem çevresinde tekrar istimlâk çalışmaları yapıldı. Hz. Osman'ın yumuşaklığından cesaret bulan bazı kimseler, istimlâk çalışmalarına karşı çıktılarsa da ücretlerini daha sonra beytül-mâlden almak koşuluyla, Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'in araya girmesiyle sorun aşılmış oldu. Hz. Osman devrinde söz konusu genişletme çalışmalarının yanı sıra, Mescid-i Harâm'a ilk defa revaklar yapıldığı bilinmektedir.⁷

Hz. Osman'ın Basra vâlisi Abdullah b. Âmir, Arafat'a hurma ağaçları dikirmiş, hacıların su ihtiyacını karşılamak için havuzlar inşa ettirmiş ve kuyulardan bu havuzlara su getirtmiştir. Nitekim bu ve benzeri hizmetlerden dolayı İbn Âmir, h.59/m.679 yılında yine Arafat'ta vefat ettiğinde, cenazesinde hazır bulunan Abdullah b. Ömer tarafından medh ü senâ ile yâd edilmiştir.⁸

Bilindiği üzere, Mescid-i Nebevî Hz. Peygamber tarafından hicretin ilk yılında inşa edildiği zaman binanın oturduğu alanın eni 60 zira' (~30 m.), kuzey-güney uzunluğu ise 70 zira' (~35 metre) idi.⁹ Bu arada binaya dışardan, doğu tarafında Sevde bnt. Zem'a ve Âişe bnt. Ebî Bekir'e ait iki hücre inşa edildi.¹⁰ İlerleyen zaman içerisinde aynı aksta hücrelerin sayısı dokuza kadar ulaştı. Önce güney duvarına, kıblenin tahvilinden sonra da mescidin kuzey duvarındaki bölgeye kadın ve erkek bekâr muhacirler (*Ehl-i Suffa*) için barınak inşa edildi. Resûlullah, Hayber'in fethinden sonra (Muharrem h.7/Haziran m.628), Müslümanların sayıca artışına bağlı olarak, mescidi genişletme ihtiyacı duydu. Hz. Osman b. Affan'ın desteği ile mescidin batı tarafında meskûn Ensâr'dan bir miktar yer satın aldı.¹¹ Bundan sonra Mescid-i Nebevî'nin ölçüleri 90 X 100 zira' (~45 X 50 m.) oldu.¹² Kible tarafına üç örtü daha eklenerek, örtülü alanın her bir sırasındaki sütun sayısı dokuza yükselmiş oldu. Tercih edilen görüşe göre, Suffe Ashabı'na ait bölümün, Hz. Peygamber'in vefatından sonra yıkıldığı tahmin edilmekle birlikte, bu süreç içerisinde daraltılıp-genişletildiği ya da yenilediğine dair mâlûmât tespit edemedik.¹³

⁶ el-Belâzürî, *Fütûh*, 59-60; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 356; Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn*, Kubbelatı Yayınları, İstanbul 2014, 348.

⁷ el-Belâzürî, *Fütûh*, 59; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 357; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, 349; Yüksel, Ahmet Turan, "*Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler*", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya 1999, sayı: IX, s. 45-80, 46.

⁸ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif*, Dârü'l-Kütübü'l-İlimiyye, Beyrut 1987, 321.

⁹ Bkz.: es-Semhûdî, Ali Nuruddin b. Abdillâh, (ö. 911/1506), *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbârî Dâri'l-Mustafâ*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut 1984, I, 458-463.

¹⁰ es-Semhûdî, *Vefâ*, I, 340-341. Bkz.: İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, (ö. 245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, thk: I. Lichtenstadter, Beyrut t.y., 80; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Basrî ez-Zühri (230/845), *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, Dârü Sâdir, I-VIII, Beyrut, 1960-1968, VIII, 53, 57; Savaş, Rıza, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın*, Ravza Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1992, 190-192.

¹¹ es-Semhûdî, *Vefâ*, I, 338, 354.

¹² İbn Rusteh, Ahmed b. Ömer (ö. 310/92) *Kitâbü A'lâki'n-Nefise*, thk: Werstenfel, nşr: De Goeje, Leiden, 1891, 66-69; es-Semhûdî, *Vefâ*, I, 340, 345.

¹³ Lem'î, Mustafa Sâlih, *el-Medînetü'l-Münevvere Tatavvuruhâ'l-Ümrânî ve Tûrâsühâ'l-Mî'mârî*, Bağdat 1982, 58.

Bundan sonra ciddi anlamda, ilk bakım-onarım, genişletme ve yeni bazı uygulamalar Hz. Ömer devrinde (h.17/m.638) şehrin nüfusunda meydana gelen artış dolayısıyla gündeme geldi. Hz. Ömer, evvelâ Hz. Peygamber'in amcası Abbas başta olmak üzere bazı sahabîlerin Mescid yakınındaki evlerini istimlâk ederek genişletme çalışmalarına başladı. Sonra, Hz. Peygamber'in kabrinin ve eşlerinin evlerinin bulunduğu Mescid-i Nebevî'nin doğu tarafına bir duvar ördürdü. Diğer duvarlar büyük oranda yıkıldı. Kuzey duvarı biraz geriye, kible duvarı mevcut sütunlarının genişliği esas alınarak ileri çekildi. Yanlara üçer, batı tarafında ön duvara dik ikişer sütun ilave edildi. Çevre duvarı taşla örülerek bir adam boyu yükseltildi, kapı sayısı da altıya çıkarıldı. Tavani, tekrar hurma dalları ve yapraklarıyla örtülerek çamurla sıvandı. Zeminine Akik vâdisinden getirilen kumlar döşendi, ilk saflarına ise keçe serildi. Mescid'in sınırı bir adam boyu yüksekliğinde taş duvar ile çevrildi. Böylece kible duvarı 120 zira' (~ 60 m.) yan duvarlar 140 zira' (~70 m.), genişletilmiş oldu. Hz. Peygamber zamanından kalma eski yıpranmış direkler sağlamlaştırıldı.¹⁴

Mescid-i Nebevî, Hz. Osman devrinde bizzat kendi parasıyla gerçekleştirdiği bir genişletme ve restorasyona sahne oldu. Rebiülevvel h.29/Kasım 649'da başlanan çalışmalar, yaklaşık on ay devam ettikten sonra Muharrem h.30/Eylül 650 tarihinde tamamlandı. Mescidin yıpranan direkleri, yeni hurma ağaçlarıyla değiştirildi. Direklerinde nakışlı taşlar kullanıldı, tavani sâc ağacıyla örtüldü.¹⁵ Duvarlarında kerpiç yerine nakışlı taşlar ile kireç kullanıldı.¹⁶ Ayrıca ilk kez tezyinatlı taşlardan meydana gelen sütunların sayısı da on ikiye çıkarıldı.¹⁷

2. CAMİ VE MESCİDLER

Müslümanların Sevâd bölgesinde ilk mescidi Medâin'de inşa ettikleri bilinmektedir.¹⁸ Basra şehri kurulduktan sonra Utbe b. Ğazvân, Dicle el-'Avrâ'ya (Şattü'l-'Arab) dört fersah uzaklıkta adına Rahbe (Rahbetü Benî Hâşim)¹⁹ ya da Dehnâ denilen boş bir alan tespit etti.²⁰ Bu meydan aynı zamanda Cuma Camii, Dârü'l-İmâre'si ve pazarları ile Basra şehrinin merkezi olacaktı. Hz. Ömer, Basra şehir planını tespit için 'Âsım b. ed-Dülef²¹ ya da Muhaccer b. el-Edra'ı görev-

¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 283; el-Belâzürî, *Fütüh*, 6-7; es-Semhüdî, *Vefâ*, I, 341; el-Kettânî, Abdülhayy b. Şemsü'l-'Afâk Ebû'l-Mekârim Abdülkebir, *et-Terâtibu'l-İdâriyye ve'l-'Amâlât ve's-Sinâât ve'l-Mütâcir ve'l-Hâletü'l-İlmiyye elletî Kânet 'alâ 'Ahdî Te'sîsi'l-Medîneti'l-Münevvere*, çev.: Ahmet Özel, *Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, I-III, İstanbul 1990-92, II, 165-166.

¹⁵ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-VIII, İstanbul 1992, Salât, 62. İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, (ö. 852/1448), *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb, I-XIII, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut t.y., I, 545.

¹⁶ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî (ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-V, İstanbul 1992, Salât, 12.

¹⁷ Umerî, Ekrem Ziyâ, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Mektebetü'l-Übeykân, Riyad 2009.

¹⁸ el-Belâzürî, *Fütüh*, 277, 288.

¹⁹ Rahbe, geniş alan, sahn demektir. Bkz.: İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dârü Sâdir, I. Baskı, Beyrut 1955-1956, II, 198.

²⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *'Uyûnü'l-Ahbâr*, thk: Muhammed el-İskenderânî, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrut 1994, I, 216; Nu'mân b. Muhammed, *Ma'denü'l-Cevâhir bi Târihi'l-Basra ve'l-Cezâir*, thk: Muhammed Hamîdullah, Mecme'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, İslâmâbâd 1973, 75.

²¹ et-Taberî, *Târih*, III, 593.

lendirmişti.²² Ayrıca, *Nâfi' b. Hâris b. Kelede* ya da *Esved b. Seri' et-Temîmî*'nin de mescidin inşası için görevlendirildiği zikredilmektedir.²³ Muhaccer b. el-Edra'ın mescidin yerini tespit ettiği Mescid'in henüz bina edilmediği,²⁴ fakat daha sonra 'Utbe'nin onu kâmiştan inşa ettirdiği kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁵ Nafi' b. el-Hâris ve Esved b. Seri' ise muhtemelen yine Utbe döneminde cami inşasının diğer merhalelerinde görev almış olabilirler.²⁶ Utbe komutasındaki askerlerin sayısının 300'den²⁷ kısa zaman sonra 500'e²⁸ hemen ardından 800'e²⁹ çıktığı düşünülürse mescidin genişletilmesinden önce, bu sayıda insanı alabilecek hacimde olması mâkuldür. Nitekim daha sonra cami Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin vâliliği döneminde nüfusun artması ile³⁰ genişletilmiş, kerpiç ve çamurla yeniden yapıp, tavanı otlarla kapatılmıştı. Muâ'viye b. Ebî Süfyan'ın vâlisi Ziyâd b. Ebîh, Basra vâliliğine atanınca (h.45/m.665) camiyi daha da genişletti; duvarlarını, tuğla ve kerpiçle inşa ederken, çatıyı da sâc ağacıyla örterek, zemine çakıl taşı döktürdü. Yapıda taş ve sütunlar kullanılmış ve bunun üzerine Ziyâd'ın, bu inşa çalışmalarıyla gurur duyduğu dile getirilmiştir.³¹

Basra ve Kûfe şehirlerinde Cuma mescidi dışında her kabilenin boyları ve onların fertlerinin de namaz kılabilecekleri mescidleri de bulunuyordu. Zira sonradan gelip yerleşen kabilelerin mahalleleri merkeze uzak düşüyordu. Bundan dolayı Cuma namazı hariç diğer vakit namazlarının mahalle mescidlerinde kılınmasına hilafet yönetimi müsaade etmiştir. Basra'da bu camilere örnek olarak; Ezd kabilesinden Benî Huddân boyunun bulunduğu parselde yer alan Mescidü'l-Huddân'ı zikredebiliriz.³² Ayrıca, Mescidü'l-Esâvire, Temîm kabilesine mensup ailelerin bulunduğu parselde yer almakta idi.³³

Kaynaklarda Kûfe'deki mahalle mescidleri ile ilgili daha fazla bilgilere rastlamak mümkündür. Bunlar arasında Benî Esed kabilesinin, *Simâk* mescidini³⁴, Cuma mescidinin güneyinde yer alan, Kinde mahallesindeki *Benî Behdele* mescidini,³⁵ Cuma mescidinin kuzeyinde Mezhic mahallesinde *Benî Adıyy* mes-

²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 12, İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 295; el-Belâzürî, *Fütûh*, 341, 345; Salih Ahmed el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mintakatühâ*, Matba'atu Mecme'ü'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1986, 64.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 12, İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 295; el-Belâzürî, *Fütûh*, 341, 345; Salih Ahmed el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mintakatühâ*, 64.

²⁴ el-Belâzürî, *Fütûh*, 345.

²⁵ el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; Halîfe b. el-Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî el-'Usfûrî (ö. 240/854), *Tabakât*, thk: Ekrem Ziyâ'Umerî, Dârü't-Tîbe, II. Baskı, Riyâd 1982, 52; Yâkût, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî el-Hamevî, (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü'l-Fikr, I-V, Beyrut t.y., II, 432.

²⁶ Salih Ahmed el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mintakatühâ*, 64.

²⁷ et-Taberî, *Târîh*, III, 591, 594.

²⁸ et-Taberî, *Târîh*, III, 591.

²⁹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 345.

³⁰ Salih Ahmed el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mintakatühâ*, 65.

³¹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 342-343.

³² İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 290/902), *Muhtasarı Kitâbü'l-Büldân*, nşr. De Goeje, Leiden 1967, 191.

³³ el-Belâzürî, *Fütûh*, 350, 365; Massignon, Louis, *Hitatü'l-Kûfe ve Şerhu Harîtatihâ*, Arapçası: İbrâhim es-Sâmîrî, Takîyy Muhammed el-Mus'abî, Cem'iyetü Müntedî'n-Neşr, Necef ty, 117.

³⁴ Mescidü Simâk, Simâk b. Mahreme el-Esedî'ye aittir. el-Belâzürî, *Fütûh*, 272; et-Taberî, *Târîh*, IV, 49.

³⁵ Benî Behdele mescidi, Behdele b. el-Müsl b. Muâviye b Kinde kabilesine aittir. el-Belâzürî, *Fütûh*, 284, Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 115.

cidini ve 'Abs kabilesinin mescidini³⁶ (h.21/m.642) zikredebiliriz.³⁷ Bunlara ila ve olarak, Hz. Ali'nin hilafeti sırasında inşa edilen Kûfe mescidinin kuzeybatısında ve ona iki km. uzaklıkta bulunan Abdülkays kabilesine ait *Sühle* mescidinden söz edilebilir.³⁸ Bu mescidlerin konumları aslında, şehre yerleşen kabilelerin mahalleri konusunda da bize bir fikir vermektedir.³⁹

Rivayete göre, Ebû Abdurrahman Kaysebe b. Külsüm'un, kendine ait olan mülkünü Fustât'a bir merkezî camii yapılmak üzere tasadduk ettiği arsası üzerine 'Amr b. el-'Âs Camii inşa edildi.⁴⁰ Şehrin merkezî bölgesi olan *Ehl-i Râye* hıttasında inşa edilen 'Amr Camii oldukça basit bir mimarî ile bina edilmişti. el-Makrîzî bu camide seksen kadar sahabenin namaz kıldığını belirtmekte ve meşhurlarından bazılarının isimlerini zikretmektedir.⁴¹ 'Amr Camiinde iç avlu yoktu ve ~29X17m. (50X30 cıbit) ölçülerindeydi.⁴² Cami müstakil bir yapı olup, ağaçlık boş bir arsaya inşa edilmişti. Doğu tarafında yaklaşık 4 m., diğer cephelelerinde ise bundan biraz daha fazla genişlik mevcuttu. Kible tarafı hariç, her üç tarafında ikişer olmak üzere altı kapısı vardı. Muhtemelen ikiye ayrılmış olan sahnı hurma ağacından direklerle destekleniyordu.⁴³

Fustât'ta Ehl-i Râye hıttasında 'Amr b. el-'Âs camii dışında Babilon'un güney kapısındaki Bâbu'r-Reyhân'da bir mescid daha bulunuyordu.⁴⁴ el-Makrîzî'nin sözünü ettiği rivayetten,⁴⁵ Ehl-i Râye'de çok sayıda mescidin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunlarda ilave olarak Fustât'ta diğer kabile mahallerine de çok sayıda müstakil mescidin inşâ edildiği kuşkusuzdur. Kaynaklarımız bir de, Fustât'ın ana yollarının ve caddelerinin birleştiği ana merkezde bayram namazlarının topluca kılındığı, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin gerçekleştiği bir meydan olan *Musallâ*'dan söz etmektedir.⁴⁶ Bu Musallâ'nın daha sonra vâli Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tarafından Nil nehri yakınlarına taşındığı bilinmektedir.⁴⁷

Şam bölgesinde bu dönemde Müslümanların eline geçen Lâzkiye'de, Ubâde b. es-Sâmit tarafından bir cami yaptırıldığı (h.15/m.636) ve daha sonra

³⁶ el-Belâzürî, *Fütûh*, 277.

³⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 234; Massignon, *Hıttatü'l-Kûfe*, 115.

³⁸ et-Taberî, *Târîh*, VI, 49; Massignon, *Hıttatü'l-Kûfe*, 117.

³⁹ Daha fazla örnek için bkz.: el-Belâzürî, *Fütûh*, 282-284; Massignon, Louis, *Hıttatü'l-Kûfe*, 114-117.

⁴⁰ İbn Dukmak, Sarîmüddîn İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, (ö.809/1407), *el-İntisâr li Vâsıtatı Akdi'l-Emsâr*, IV-V, ed. Fuat Sezgin, Institut für Gescchichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, (Islamic Geography: 51), Frankfurt 1992. (Eser, Carl Vollers tarafından tahkik edilmiş ve Kahire'de 1893 yılında basılmış olan nüshanın tıpkı basımıdır), IV, 62; el-Makrîzî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıttatı ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut t.y., II, 246; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 265; İbn Tağrıberdî, Kemâleddîn Ebû 'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 873/1468), *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, thk: Komisyon, I-XVI, Kahire, 1970-72, I, 66.

⁴¹ el-Makrîzî, *Hıttat*, II, 246-247.

⁴² el-Makrîzî, *Hıttat*, II, 246.

⁴³ Creswell, K.A. Cameron, *Early Islamic Architecture*, London 1958, 11.

⁴⁴ İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve Ahbârühâ*, thk: Charles C. Torrey, Leiden 1922, 132.

⁴⁵ el-Makrîzî, *Hıttat*, II, 246.

⁴⁶ Kubiak, Wladyslaw, *al-Fustât; its Foundation and Early Urban Settlement*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa(Varşova) 1982, 109, 215

⁴⁷ el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (ö. 350/961), *el-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr: Rhuvon Guest, Kahire 1912, 13; İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 158; Makrîzî, *Hıttat*, II, 354; Kubiak, *Fustât*, 109, 215.

genişletildiği bilinmektedir.⁴⁸

3. DÂRÜ'L-İMÂRELER (HÜKÜMET MERKEZLERİ)

“Dârü'l-İmâre”, Devlet başkanı (halife) ve vâlilerin ikâmet ettiği konutlardır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in devlet işlerini Mescid-i Nebevî'ye bitişik evlerinde yürüttüğü bilinmektedir. Hz. Peygamber, Medine'ye Mescid-i Nebevî'yi inşa ettikten sonra yönetici olarak ikâmet edeceği mahalli de bu mescidin yanına yapmayı tercih etti. Bu uygulama ondan sonra Hulefâ-yı Râşidîn ve daha sonraki devirlerde aynıyla devam etti. Ancak, Hamidullah merhum, Hz. Ömer'in devlet başkanı olarak kendisine gelen heyetleri mescidde değil, bu tür işler için tahsis edilen özel bir evde (Dârü'l-İmâre) kabul ettiğini iddia etmektedir.⁴⁹

Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde başlayıp Hz. Ömer'in döneminde kalıcı başarıların elde edildiği fetihlerin ardından, orduların sevkini kolaylaştırmak ve fethedilen bölgelerin korunmasına yönelik olarak Basra, Kûfe ve Fustât gibi ordugâh şehirler kuruldu. Yeni kurulan bu şehirlerin temel unsurları, mescid ve Dârü'l-İmâre binalarına göre şekillendiği görülmektedir.⁵⁰

Utbe b. Ğazvân Basra'nın kurulacağı yerin tespitinden sonra ed-Dehnâ veya Rahbetü Benî Hâşim adı verilen şehrin merkezine kamıştan bir de Dârü'l-İmâre inşa ettirmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Basra vâliliği sırasında meydana gelen yangınlardan (h.17/m.638) sonra⁵¹ Dârü'l-İmâre, cami ile birlikte, kerpiç ve çamurla yeniden inşa edilmiş ve tavanı otlarla kapatılmıştır.⁵²

Yukarıda da zikredildiği gibi; h.17/m.638'de Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından Kûfe şehri kurulurken ilk önce merkezî mescidin yeri tespit edilmiş, onun hizasına yaklaşık 200 zira' (100 metre) uzağına da Dârü'l-İmâre inşa edilmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra Dârü'l-İmâre ile aynı çatı altında bulunan Beytül-mâl'in duvarının delinmesi ve içindeki hazine mallarının bir kısmının çalınması üzerine Hz. Ömer, Kûfe mescidi ile Dârü'l-İmâre'nin yıkılıp her iki binanın bitişirilerek yeniden inşa edilmesini istedi. Bu emir üzerine Sa'd, sözkonusu görevi Hemedân kabilesi reislerinden Rûzbih b. Büzürümîhr'e verdi. Rûzbih, yeni inşa ettiği mescidin sağ tarafına, Kisrâların zamanından kalma tuğlaları Hîre'den getirerek Dârü'l-İmâre'yi bina etti. Böylece her iki bina tek bir çatı altında toplanmış oldu.⁵³

Amr b. el-Âs, Fustât şehrini kurduktan sonra önce mescidi, ardından onun yanına kendi evini inşa etti.⁵⁴ Bu binâ, mescide 7 zira' (3.5m.)'lık bir uzaklıkta idi.⁵⁵ Kaynakların verdiği bir ayrıntı; Fustât'taki durumun diğerlerinden biraz

⁴⁸ el-Belâzürî, *Fütûh*, 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 452

⁴⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1980; s.81; Yılmaz, Can, “İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1996, sayı: VIII, s. 123-134; 124.

⁵⁰ Can, “İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru...”, VIII, s.124-125.

⁵¹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 341; et-Taberî, *Târîh*, IV, 43-44 .

⁵² el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; Yâkût, *Mu'cem*, II, 197; Barış, *Bayındırlık Faaliyetleri*, 80.

⁵³ Taberî, *Târîh*, IV, 44-48; Barış, *Bayındırlık*, 80-81.

⁵⁴ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. b. Ca'fer b. el-Ya'kûb, (292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, nşr: J. De Goeje, Leiden 1967, 30.

⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, I, 67.

farklılık arzettiğine işaret etmektedir. Örneğin, Makrîzî'ye göre, Fustât'ta ilk müstakil Dârü'l-İmâre Abbasiler zamanında şehrin el-Asker adını aldığı dönemde inşa edilmiştir.⁵⁶ Bundan evvel, el-Kalkaşendî'nin de ifade ettiği gibi, her yönetici kendi ikamet ettiği yerde devlet işlerini deruhte etmişti.⁵⁷ Bunlardan Dârü'l-Filfil olarak bilinen binayı, Hz. Ali'nin Mısır'da bir süre vâlliliğini yapan Kays b. Sa'd b. 'Ubâde, Nâfi b. Abdullah b. Kays el-Fihri'den almıştı.⁵⁸ Bir diğeri ise Mu'âviye'nin hilafetinde kızı Remle adına (h.44-45/~m.665) inşa edilen Dârü'r-Reml, olup sahipleri tarafından bölgenin yöneticilerine tahsis edilmişti. Yani her iki bina da başlangıçta sivil mesken olarak inşa edilmişken, sadece birkaç yönetici tarafından Dârü'l-İmâre olarak kullanılmıştı.⁵⁹

4. EVLER

Basra ve Kûfe'nin ilk sakinleri barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başlangıçta bataklık bölgelerde yetişen kamışlardan yararlanmıştı. Nitekim, onlar "Savaşa çıkacakları zaman bu kamışları söküyorlar, savaştan dönünceye kadar öylece kalıyor, döndüklerinde de tekrar (aynı kamışlarla) evlerini inşa ediyorlardı".⁶⁰

Ancak barınma sorununu aşmaya yönelik bu palyatif ve fakat pratik çözüme Halife Ömer, belki kalıcı yerleşime yol açacağı endişesi, belki de kamışın bu tarz kullanımına âşinâ olmadığı için kuşkuyla yaklaşıyor, iknâ olmak istiyordu: "Karargâh sizin her biriniz için gerekli ve daha hayırlı. Size muhalefet yapmak istemem. Kamış da nedir?" Onlar da "Sazlık sulandı mı kamış yetişir," dediler. Son tahlilde Halife Ömer: "Siz bilirsiniz. O halde her iki şehir de (Basra ve Kûfe) evlerini kamıştan yapsın" diyerek onların tekliflerine onay verdi.⁶¹

'Utbe b. Ğazvân, Basra mescidi ve Dârü'l-İmâre'sini de kamıştan inşa etmişti.⁶² Bundan sonra şehirde kamış malzemesinin kullanımının yaygınlaştığı tahmin edilebilir. Belki de bu uygulamaya, Arap muhacirlerin -çadır gibi- alışa geldikleri barınaklarının yerini almış olabilir. Basra'da kamıştan yapılan evler, h.17/m.638'den sonra giderek azalma eğilimine girse de⁶³ Muğire b. Şu'be'nin ikinci defa Basra'ya vâli olduğu döneme (h.22-24/m.643-645) kadar devam ettiği görülür. Ne var ki, biteviye çıkan yangınlardan müşteki olan Basra ve Kûfe halkı, Halife Ömer'den kerpiç ve çamur gibi toprak malzemedenden evlerini inşa etmek için müsaade istediler. Bunun üzerine Halife de, "Sizden biriniz üçten (kattan) fazla ev yapmasın. Evlerinizi inşa ederken binaları yüksek yapmayın.

⁵⁶ Makrîzî, *Hitat*, I, 304-305.

⁵⁷ el-Kalkaşendî, Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhü'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, nşr: Muhammed Hüseyin, Beyrut 1987, III, 331.

⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 98.

⁵⁹ Kubiak, *Fustât*, 215.

⁶⁰ el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; *Ensâb*, thk: Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, I-XIII, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996, XIII, 298; Yâkût, *Mu'cem*, I, 432.

⁶¹ et-Taberî, *Târîh*, IV, 43; İbn Hubeys, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdillâh b. Yûsuf (ö. 584/1188), *Ğazavâtü İbn Hubeys*, thk: Süheyl Zekkâr, I-II, Dârü'l-Fikr, I. Baskı, Beyrut 1992, II, 669; el-Himyerî, b. Abdülmün'im, *er-Ravdü'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktâr*, (ö. 900/1494-5), nşr: İhsan Abbas, Beyrut 1967, 105.

⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 5; el-Belâzürî, *Fütûh*, 341; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 188.

⁶³ et-Taberî, *Târîh*, IV, 43; İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 312.

Devletin kararlaştırdığı geleneğe bağlı kalın”⁶⁴ sözleriyle kalıcı konuta şarta bağlı olarak izin verdi.

İlk zamanlarda Basra mescidinin çevresinde mesken yapımına izin verilmedi. Daha sonraları bazı meşhur kişilere ait evlerin inşa edildiği göze çarpmaktadır. Bunlar arasında, el-Esved b. Seri’ et-Temîmî,⁶⁵ Ebû Mûsâ el-Eş’arî,⁶⁶ Muğîre b. Şu’be,⁶⁷ Osman b. Ebi’l-’Âs,⁶⁸ Mücâşi’ b. el-Mes’ûd,⁶⁹ Abdurrahman b. Ebî Bekre,⁷⁰ Abdullah b. el-Muğaffel⁷¹ ve Enes b. Mâlik⁷² örnek verilebilir.

Evlerin inşasında toprak malzeme kullanılmasının, Müslümanların h.21/m.642 yılında Nihâvend’deki zaferlerinden sonra atılmış bir adım olması muhtemeldir. Kalıcı malzemeli konutlara izin verilmesinden sonra bütün binaların hepsinin kerpiçle yapıldığını söylemek de mümkün değildir. Zira bu biraz da sahip olunan mâlî imkânlarla bağlıydı. Bu anlamda, ortaya çıkan yangınlar, kamıştan kerpiçe geçilmesinin tek sebebi olarak kabul edilmemelidir. Belki de Nihâvend savaşında kazanılan kesin zafer (*fethü’l-fütûh*) ile Müslümanların Irak’ta kalıcı hakimiyet kuracaklarına dair fikirleri pekişmiş, bu yüzden ordugah şehirlerde kerpiç evler inşâ edilerek yerleşik hayata geçme düşünceleri oturmuş olabilir. Nitekim, yerleşik şehir kültüründen gelen Hicaz ve Yemen kökenli Kinde, Murâd, Müzeyne, Hazrec gibi kabilelerin kerpiç kullanılmasına öncülük ettikleri bilinmektedir.⁷³ Ancak bütün bunlara rağmen, Hz. Ali’nin hilafeti döneminde (h.35-40/m.656-661) bile hâlâ kamıştan evlerin yanında çadır ve otağlarda oturmaya devam ediliyor olması, şehirde kalıcı konuta geçiş sürecini göstermesi bakımından kayda değerdir.⁷⁴

Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın emri ile Kûfe’de, okçular tarafından dört yöne ok atılarak tespit edilen yüksekçe bir alana Mescidü’l-Câmi ve Dârü’l-İmâre⁷⁵ inşa edildikten sonra, bu alan içerisine herhangi başka bir bina yapılmaması için etrafına hendek kazıldı.⁷⁶ Ardından cadde ve sokakların genişliği Halife Ömer’in talimâtıyla tespit edildi. Mukâtilenin evleri merkezin tespiti için farklı yönlere atılan dört okun düştüğü mekânı çevreleyen sınırın dışına inşa edebilecekti. Böylece mescidin dört bir tarafını çevreleyen alanda yapılaşmaya izin verilmedi.⁷⁷

Şehrin ilk kurulduğu dönemde kamış ve saz gibi geçici konutların yapımına

⁶⁴ el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, I, 361; Cûde, *el-Arab ve’l-Arz fî’l-İrâk fî Sadri’l-İslâm*, Ürdün Üniversitesi Yayınları, eş-Şirketü’l-Arabiyye, Âmmân 1979, 180.

⁶⁵ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 44; İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali, (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyizi’s-Sahâbe*, I-VIII, thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Dârü’l-Cil, Beyrut 1412/1992, I, 74.

⁶⁶ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 68.

⁶⁷ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 183.

⁶⁸ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 53.

⁶⁹ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 49.

⁷⁰ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 54.

⁷¹ Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 37.

⁷² Halife b. el-Hayyât, *Tabakât*, 91; Salih Ahmed el-Ali, *Hitatü’l-Basra ve Mintikatühâ*, 75-76.

⁷³ Yâkût, *Mu’cem*, IV, 491; Salih Ahmed el-Ali, “*Hitatü’l-Basra*”, *Mecelletü Sümer* VIII, Bağdat, 1952, 281-303, 287-288; Massignon, *Hitatü’l-Kûfe*, 48-50.

⁷⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 371; Cemâl Cûde, *el-Arab ve’l-Arz*, 180.

⁷⁵ el-Belâzürî, *Fütûh*, 275; et-Taberî, *Târîh*, IV, 44

⁷⁶ et-Taberî, *Târîh*, IV, 45; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 373-374; Cu’ayt, Hişâm, *el-Kûfe*; Neş’etü’l-Medîneti’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye, II. Baskı, Dârü’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, Beyrut 1992, 166-167.

⁷⁷ et-Taberî, *Târîh*, IV, 44-45.

izin verilmişti. İlgili rivayetlerden kamışın kullanılmaya başlandığı yılın Basralılarla eş zamanlı olarak h. 17 yılında olduğu tahmin edilebilir.⁷⁸ Kûfe'de de kamıştan yapılan bazı evlerin, Muğire b. Şu'be'nin ikinci defa Basra'ya vâli olduğu döneme (h.22-24/ m.643-645) kadar hâlâ varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgilere rastlamaktayız. Ancak, her iki şehirde sık sık yangınlara maruz kalmasından dolayı Halife Ömer, evlerini çamur/kerpiç ile inşa etmelerine izin verdi. Kûfe'de kalıcı evlerin yapımına yönelik bu adım, muhtemelen Müslümanların h.21/m.642 yılında Nihâvend savaşında elde ettikleri zaferlerin ardından atılmıştır. Binaların hepsinin tamamen kerpiçten inşa edildiğini söylemek de mümkün gözükmemektedir. Nitekim, Hz. Ali'nin hilafeti döneminde (h.35-40/m.656-661) Kûfe'de bazı kabilelerin hâlâ kamıştan yapılan evlerin yanında, çadır ve otağlarda ikâmet etmeyi sürdürdükleri,⁷⁹ hatta Emevîler döneminde bile evlerin çevresine kamıştan setlerin yapılmaya devam edildiğine⁸⁰ dair rivayetler, kalıcı inşaat malzemelerine geçişte uygulanan tedricilik konusunda bir fikir vermektedir. Öte yandan Emevî devletinin ilk yıllarında, Ziyâd b. Ebîh'in vâliliği döneminde (h.50/m.670) Kûfe'de diğer bayındırlık faaliyetlerine paralel biçimde ev inşasında sayısal olarak artış kaydedildiğini ifade etmeliyiz.⁸¹

Kuruluşunun ardından Fustât'ta ilk konutların nasıl olduğu, bu süreçte insanların çadırlarda mı, kamış evlerde mi, çamurdan ya da kerpiçten yapılan meskenlerde mi barındıkları hususunda malumât bulunmamaktadır.⁸² Ne var ki, şehrin kuruluşu esnasında 'Amr'ın çadırına (Fustât) güvercin konması ve şehrin adını bundan alması ile ilgili rivâyet⁸³ ve Babilon fethi ile İskenderiye fethi arasındaki süreçte Kaysebe b. Külsûm ile ilgili rivayetlerden⁸⁴ geçici bir süre de olsa Basra ve Kûfe şehirlerinde olduğu gibi ilk sakinlerinin barınağının çadır olması ihtimali yüksek görünmektedir.⁸⁵ Ancak zamanla, geçici barınakların yerini kerpiç, toprak, moloz, taş ve tuğlanın kullanıldığı kalıcı evlerin alması ve devrin Arap gelenekleri yanında asıl katkısı yerli Kıptî ustalar ve mâhir kölelerin sağlaması kuvvetle muhtemeldir.⁸⁶ Bu kalıcı konutların Hz. Ömer devrinde (h.23 sonu/Kasım 644 öncesi) inşa edilmiş oldukları söylenebilir.

Bu dönemde İslâm şehirlerinde yer alan evlerin kâhîr ekseriyetinin tek katlı olduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta binaların sade ve gösterişsiz olmasının birçok nedeni sıralanabilir. Mısır'ın kırsal kesiminde de aynı durumun söz konusu

⁷⁸ et-Taberî, *Târîh*, IV, 43. bkz.: el-Belâzürî, *Fütûh*, 342, *Ensâb*, XIII, 298, Yâkût, *Mu'cem*, I, 432; Nu'man b. Muhammed, *Ma'den*, 132.

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 371; Cemâl Cûde, *el-Arab ve'l-Arz*, 180.

⁸⁰ el-Belâzürî, *Fütûh*, 282; et-Taberî, *Târîh*, IV, 49.

⁸¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 230; Makdisî, Mütahhar b. Tâhîr (ö. ~355/966), *el-Bed' ve't-Târîh*, thk: Clement Huart, I-VI, Paris 1903, IV, 89.

⁸² Ebû Salih'e göre "Araplar Fustât'a çadır kurmamışlar, çadır kullanımıyla ilgili de bir bilgiye ulaşmamıştır", Abu Şalih al-Armani, *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, (İngilizce'ye terc.: B. T. A. Evettes, Oxford: The Clarendon Press, 1895, 74; Kubiak, *Fustât*, 204.

⁸³ Bkz.: İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 91.

⁸⁴ İlgili rivâyetlere göre Şam'dan beraberindeki kölelerle birlikte Mısır'a gelen Kaysebe, burada Babilon kalesi 'Amr b. el-Âs tarafından muhasara edildiği sırada bu bölgeye çadırını kurmuş, fetihten sonra ise 'Amr b. el-Âs ile birlikte İskenderiye'ye geçmişti. Bkz.: İbn Dukmak, *el-İntisâr*, IV, 62; el-Makrîzî, *Hıtat*, II, 246; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 265; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, I, 66.

⁸⁵ Kubiak, *Fustât*, 204.

⁸⁶ Bkz. Kubiak, *Fustât*, 110-111; Ebû Râbiye, 'Amr b. el-Âs, 232.

olması,⁸⁷ Fustât'ın bir askerî garnizon kimliği taşıması, şehrin nüfusunun çoğunluğunun bedevî kökenli olması ve muhtemelen bunların yerleşik hayat tecrübesini ilk kez Fustât'da yaşayacak olmaları gibi... Bunlardan belki de en önemlisi, İslâm'ın aşırı lüks ve israfa karşı olma ilkesinden taviz vermeyen Hz. Ömer'in, İslâm şehirlerindeki binalara bazı sınırlandırmalar getirmesidir. Nitekim aynı Halife, Basra ve Kûfe'de inşa edilen evlerin üç kattan yüksek olmamasını emretmişti.⁸⁸ Fustât'taki birden çok katlı binaların inşasının başlangıcı ve bununla ilgili tartışmaları göstermesi bakımından Hârice b. el-Huzâfe'nin meskeni/odası (ğurfe) konusunda kaynaklar az da olsa mâlumat vermektedir. Yezîd b. Ebî Habîb tarafından nakledilen ilgili rivayetlerde, Halife Ömer'in ikâmet ettiği Medîne şehrinden, sorumluluğunu taşıdığı Müslüman toplumların problemleriyle yakînen ilgilendiği, onların sade ve dengeli hayat tarzını benimsemelerini tavsiye ettiği, ahlâkî davranışların kazanılması ve insanlar arasında adalet konusunda gayret sarf ettiği gözlerden kaçmamaktadır.

Söz konusu rivayete göre; Hârice b. el-Huzâfe'nin evinin üzerine bir oda yapmaya kalkışınca, komşuları kendi evlerine yukarıdan bakan ve onların özel hayatlarını tehdit eden bu odanın yıkılması için Halife'ye şikayette bulunmuşlardı. Bunun üzerine Halife Ömer de 'Amr b. el-'Âs'a bir mektup yazarak, çevreyi kontrol etmesini, eğer şikayet yerinde ise odanın komşuya bakan yönünün kapatılmasını emretmişti.⁸⁹ Halife Ömer bu tavrıyla belki de, sadece bir insanın sebebi ne olursa olsun komşularının özel hayatlarına müdahalesini engellemiş olmakla kalmıyordu. Nitekim, Fustât'ın topografik yapısı, evlerin birbirini görmemesini imkânsız hale getiriyor da olabilir.⁹⁰ Fakat, Halife'nin cami minberinin çok yüksek yapılmaması mevzuunda olduğu gibi,⁹¹ muhtemelen başka bir endişesi de bir mü'minin imkânları, zenginliği, makamı gibi dünya metâ ile tepeden bakarak din kardeşini küçük görmesine engel olmayı düşünmüş olmasıdır.⁹²

Mısır'da sürekli yaşamamış fakat, hem devlet mülklerini kullanan hem de yeni topraklar satın alan Halife Ömer'e yakınlığıyla bilinen -örneğin; Zübeyr b. el-'Avvâm⁹³ ya da Sa'd b. Ebî Vakkâs⁹⁴ gibi- bazı sahabîlerin Fustât'ın merkezî mahallesi Ehl-i Râye'de meskenleri mevcut idi.⁹⁵ Ne yazık ki, fethin ilk yirmi yılında Fustât evlerinin genel mimarî özellikleri ve bu süreçte kaydedilen gelişmelerle ilgili daha fazla bilgiye rastlayamadık. Buna rağmen, kaynaklarda bahsedilen evlerin⁹⁶ çoğunun şehrin kuruluşunun ilk 5-15 yılları arasında yapılmış olması muhtemeldir. Nitekim, Kubiak, kaynaklarda zikredilen takriben 140 evin ve kırk caminin büyük kısmının ya Mu'âviye ya da ondan önceki döneme ait ol-

⁸⁷ Ebû Râbiye, 'Amr b. el-'Âs, 231.

⁸⁸ Bkz:et-Taberî, *Târîh*, IV, 43-44; el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373.

⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 105, 107; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 6.

⁹⁰ Mesela, 'Amr b. el-'Âs'dan sonra vâililik görevine gelenlerden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in evi doğrudan doğruya Babilon'un duvarlarına inşa edilmişti. İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 110.

⁹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 110.

⁹² Kubiak, *Fustât*, 206.

⁹³ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 114.

⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 99.

⁹⁵ Kubiak, *Fustât*, 156; Ayrıca geniş bilgi için bkz: İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 91-121.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz: İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 91-128

duğunu iddia etmektedir.⁹⁷

Bu arada, mimarîdeki asıl gelişimin Mu'âviye zamanına rastlaması tesadüfle izah edilmemelidir. Zira, Hz. Ömer ve diğer bir çok sahâbî tarafından özellikle Kûfe ve Basra şehirlerinde olduğu gibi Fustât'ta da gösterişli yapılaşmaya izin verilmemişti.⁹⁸ Ancak, bu durum Hz. Osman ve onun yöneticileri zamanında hem değişikliğe uğramış hem de yapılaşma artarak güç kazanmış ve Emevîler devrinde zirveye ulaşmıştır.⁹⁹

5. CADDELER ve YOLLAR

Basra ve Kûfe (muhtemelen Fustât) gibi Hz. Ömer devrinde kurulan ordugâh şehirlerin cadde ve sokaklarının genişliğinin ne ölçüde olacağı bizzat Halife tarafından tespit edilmişti. Şehirler kurulduktan sonra Cuma mescitleri ve Dârü'l-İmârelerin bulunduğu şehir merkezlerinden dışarı doğru caddeler kuruldu, bunlar tâli sokaklarla birbirlerine bağlandı. Halife, ordunun hareket imkânına, harbe çıkışına ve ictimâî hayata engel teşkil etmemesi için caddelerin ölçülerinin asgarî 40 zira' (~20 m.) olmasını emretti. Daha küçük sokaklar 30 zira' (~15 m.), ondan daha küçüklerinin 20 zira' (~10 m.), en küçük sokağın genişliğinin ise asgarî 7 zira' (~3,5 m.)¹⁰⁰ olması gerektiğini emretti. Ancak mahalleleri birbirinden ayıran ana caddelerin genişlikleri 60 zira'yı (~30 m.) buluyordu.¹⁰¹ Dikkat edilecek olursa, cadde ve sokak genişlikleri ile ilgili limitlerin, Hz. Peygamber'in Medine'de uygulamasını istediği ölçülere benzer olduğu görülecektir.¹⁰²

Kûfe'ye yerleştirilecek kabileler, Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kur'a sonucuna göre iskân edildiler.¹⁰³ Böylece her bir kabile, kendine tahsis edilen mahalleye yerleşmeye başlayınca, şehrin caddelerinin planı da ortaya çıkmış oldu. Nitekim, Kûfe'deki caddelerin sayısının yaklaşık on beşe ulaşmıştı ki bunlardan üçü Sahn'ın (Meydan) güneyinde, dördü Sahn'ın kuzeyinde, üçer tanesi de Sahn'ın (Meydan) doğusunda ve batısında yer almaktaydı.¹⁰⁴ Kûfe'de ana caddeleri talî yollara bağlayan sokaklar da bulunuyordu. Seyf'in bildirdiğine göre: "Birbirine paralel yollar inşa edildi. Daha sonra bu yollar birbirine bağlandılar. Berideki zira' ve genişlik alan öteki ile aynı idi. Bu yollar merkezdeki Sahn'ın dışında planlandı."¹⁰⁵ Bu sokaklar ya kabile ya da kabilelerin ileri gelenlerinin adlarıyla anılırdı. el-Mescidü'l-Câmi' ve Dârü'l-İmâre'yi, es-Subha'ya bağlayan ve

⁹⁷ Kubiak, *Fustât*, 208.

⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Fûtûh*, 102, et-Taberî, *Târîh*, IV, 49-50; Reitemeyer, E., *Die Städtegründungen*, 33.

⁹⁹ Kubiak, *Fustât*, 208.

¹⁰⁰ Hz. Ömer'in, sokakların geniş tutulması ve asgarî 7 zira'(3,5 m.)dan dar olmaması uygulaması ile, Rasûl-i Ekrem'in koyduğu asgarî limite uygun davranmakta gösterdiği hassasiyet câlib-i dikkattir. Bkz. el-Buhârî, *Mezâlim ve'l-Ğasb*, 29; Müslim, *Müsâkât*, 31; İbn Mâce, *Ahkâm*, 16.

¹⁰¹ et-Taberî, *Târîh*, IV, 44; Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, çev.: Ali Şafak, *İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, Bedir Yay., İstanbul 1994, 160; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 373.

¹⁰² Buhârî, *Mezâlim ve'l-Ğasb*, 29; Müslim, *Müsâkât*, 31; İbn Mâce, *Ahkâm*, 16.

¹⁰³ el-Belâzûrî, *Fûtûh*, 275-276; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 492; Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 53.

¹⁰⁴ et-Taberî, *Târîh*, IV, 45. Bkz.: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 373; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 71; Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 63-64.

¹⁰⁵ et-Taberî, *Târîh*, IV, 45.

Kûfe'nin kuzeydoğusunda yer alan Sükkatü'l-Berîd bunlardan biridir.¹⁰⁶ Kûfe'deki diğer sokaklardan bir diğeri Sükkatü Şebis b. Rib'î er-Riyâhi et-Temîmî'dir.¹⁰⁷ Ayrıca Sükkatü Benî Cüzeyme b. Mâlik¹⁰⁸ ve Sükkatü's-Sevriyyin'i (Hemdan hıttasında bulunan) zikredebiliriz.¹⁰⁹ Bunlardan başka şehirde Farsça sokak isimlerine de rastlanmaktadır: Sükkatü Luhamî, Cerîr ya da Cerîrû'l-Luhâm,¹¹⁰ Sükkatü Anterati'l-Hücam gibi.¹¹¹

Basra'da bulunan bazı sokaklara gelince, bunlar; Sükkatü'l-Mescid¹¹², Sükkatü'l-Mirbed¹¹³ ve Sükkatü'l-Buhâriyye ki Emevîler devrinde Ubeydullah b. Ziyad bu sokağa 4.000 Buhâralı göçmeni iskân etmişti.¹¹⁴ Bunlardan başka Kûfe'de bir de yolları birbirinden ayıran kavşaklar gözümüze çarpmaktadır. Bunlara *Cihâru Sûc* adı veriliyordu ve "dört yön" anlamına geliyordu. Örneğin Cihâru Sûci Becîle, Cihâru Sûci Hanîs gibi.¹¹⁵

Fustât'ta da caddeler; şehir içindeki geçişleri sağlayan yollar ile mahallelerdeki evler arasında dolaşımı sağlayan geçiş alanları dar sokaklardan oluşmaktaydı. Şehri bir baştan öte başa geçen cadde (*hatt, tarîk, şârî*) sayısı çok değildir. Parçalara ayrılmış, kısa kısa yollar (*darb, zûkak* veya *sûk*) bir biriyle bağlantılı ve şehir boyunca diğer yol ve sokaklara geçiş sağlamaktaydı.¹¹⁶ Bunlara ilave olarak dağ, tepe caddeleri "akabe" diye isimlendirilmiş, üzerleri kemerli ya da düz çatı ile kapatılanlara "sakîfe" denilmiştir.¹¹⁷ Binalar arasında geçişi sağlayan küçük ve dar koridorlara "havha",¹¹⁸ birkaç caddenin birleşim yerinde bulunan küçük karesel, düzensiz alanlara "rahbe" deniliyordu.¹¹⁹ İnşa edilmemiş olan büyük alanlar "fidâ", hayvanlara ayrılmış olan mekanlar da "menâh" olarak adlandırılıyordu.¹²⁰

Fustât'ta içme suyu temini ve hayvanları sulamak için bütün sâkinlerinin nehre kolaylıkla ulaşabileceği Nil kıyısında bir yol vardı.¹²¹ İkincisi yol ise 'Amr Câmii ile Dârü'l-İmâre arasından geçen "Tarîk" idi. Bu yolun, güneyde Babilon'un kuzey kapısı yönündeki Bâbu's-Safâ bölgesine ulaştığı tahmin edilmektedir.¹²² Bunlardan başka her mahallenin sakinlerini doğrudan Nil'e ulaştıran düz ve kısa tâli yollar ve sokaklar da mevcuttu. Ayrıca mahallelerin (hıttâ) dahilî iletişimi dama tahtasını andıran yollarla sağlanıyordu. Şehrin sakinlerine hizmet eden bu yollar ve caddeler kabileler arasında el-Fidâ (avlu) denilen ve meskun

¹⁰⁶ İbn Fakîh, *el-Büldân*, 218; et-Taberî, *Târîh*, VI, 269.

¹⁰⁷ et-Taberî, *Târîh*, VI, 29.

¹⁰⁸ et-Taberî, *Târîh*, VI, 106.

¹⁰⁹ et-Taberî, *Târîh*, VI, 26,29.

¹¹⁰ et-Taberî, *Târîh*, V, 62.

¹¹¹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 281.

¹¹² et-Taberî, *Târîh*, IV, 465.

¹¹³ el-Belâzürî, *Ensâb*, VI, 23.

¹¹⁴ İbn Fakîh, *el-Büldân*, 234.

¹¹⁵ el-Belâzürî, *Fütûh*, 281; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 70; et-Taberî, *Târîh*, VI, 106.

¹¹⁶ Kubiak, *Fustât*, 189-190.

¹¹⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 119, 129.

¹¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 73, 144.

¹¹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 120.

¹²⁰ İbn Dukmak, *el-İntisâr*, IV, 34; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 98. ayrıca bunların listesi için bkz.: 77.

¹²¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 96; Kubiak, *Fustât*, 107.

¹²² Kubiak, *Fustât*, 107.

olmayan alanlara açılmıştı. Dahilî dolaşımı sağlayan yollar ise daha düzensizdi.¹²³

Genellikle Fustât'daki yolların yönü dış mahallelerinden şehrin merkezine (Kasru'ş-Şem' ve Ehl-i Râye'ye) doğru yöneldikleri, sonra Nil nehrini kesen kayık köprüler üzerinden el-Cîze'ye devam eden daha sonra da batıya giden cadde ve sokak ağıyla bir araya gelen doğu-batı ana yollarıyla birleştikleri anlaşıyor.¹²⁴

Müstakil sokaklar ve caddelerin çoğuna, şehrin önemli kişilerinin ya da mülk sahiplerinin adı verilmişti.¹²⁵ Bunların çoğu, bize ilk dönemlerden ulaşımış görünüyor. Ancak Sûku Verdân,¹²⁶ Sûku Hammâm¹²⁷, Sûku Berber,¹²⁸ gibi sokakların Emevi devrine ait olma ihtimali yüksek görünmektedir.¹²⁹

6. MER'ÂLAR :

İslâmî dönemde hayvan otlatmak maksadıyla kamu yararına tahsis edilen mer'â ya da İslâm hukuku terminolojisi ile söylenecek olursa himâ uygulaması, Hz. Peygamber döneminde başlar. Resûlullah, Mekke-Medine arasında Müzeyne kabilesi toprakları içerisinde bulunan Nakî arazisini,¹³⁰ Cüreş halkına kendi arazilerini,¹³¹ Benî Kurrâ b. Abdillâh Ebî Necîh Nehdî'ye bir araziye¹³² ve Benî Mut'an'a da Selebe vadisini¹³³ merâ (himâ ya da kuru) olarak verdiği misal olarak zikredilebilir.

Râşid Halifeler döneminde Hz. Peygamber zamanındaki himâ uygulamasının devam ettiği görülür. Hz. Ebû Bekir dönemi kısa olması sebebiyle farklı bir uygulamaya gidilmeden Hz. Peygamber'in Naki' arazisinin mer'â statüsü devam ettirildi.¹³⁴ Ancak, ridde olaylarına müdahil olan Benî Sa'lebe kabilesinin Halife Ebû Bekir'den eski vatanlarına yerleşme talepleri reddedilerek, söz konusu arazi savaş atları ve develeri için kuru yapılmıştır.¹³⁵

Nakî arazisinin mer'â olma özelliğinin sürdürülmesine ek olarak,¹³⁶ Hz. Ömer zamanında, himâ uygulamasının artarak devam ettiği, fetih ordularına iştirak eden atların yetiştirileceği, zekât develerinin besleneceği büyük mer'âların

¹²³ Kubiak, *Fustât*, 189.

¹²⁴ Kubiak, *Fustât*, 192.

¹²⁵ İbn Abdilhakem'in *Derb, Zukak, Sakîfe* ya da *Süveyka* tabirleriyle naklettiği cadde ve sokak isimleri ile bunların sahipleri hakkında bazı örnekler için bkz.: *Derb*; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 120; *Zukak*; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 118, 126, 119; *Sakîfe*; 129; *Akabe*, 119, 129; *Süveyka*; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 120.

¹²⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 254; el-Kindî, *el-Vülât*, 113

¹²⁷ el-Kindî, *el-Vülât*, 113.

¹²⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 109, 111, 115, 119.

¹²⁹ Kubiak, *Fustât*, 188-189.

¹³⁰ Geniş bilgi için: Bkz: el-Belâzûrî, *Fütûh*, 23; el-Buharî, *Cihâd*, 146; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 163; Salih Ahmed el-Ali, "el-Himâ fi Evveli'l-Karni'l-Hicrî", *Mecelletü'l-Arab*, sayı: VII, Riyâd, 1969, 579-582; Demirci, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, İstanbul 2003; 177.

¹³¹ İbn Sa'd; *et-Tabakât*, I, 338; Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Kahire 1941, çev.: Vecdi Akyüz, *Hz.Peygamber Döneminin Siyâsi-İdârî Belgeleri*, Kitabevi, İstanbul 2002, 317; Salih Ahmed el-Ali, "el-Himâ", 579.

¹³² İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 267; Semhûdî, *Vefâ*, III, 1085-1086; Hamidullah, *el-Vesâik*, 191; Salih Ahmed el-Ali, "el-Himâ", 580.

¹³³ Ebû Dâvûd, *Zekât*, 13; Nesâî, *Zekât*, 29; Hamidullah, *el-Vesâik*, 359; Salih Ahmed el-Ali, "el-Himâ", 579.

¹³⁴ İbn Sa'd; *et-Tabakât*, V, 11; Semhûdî, *Vefâ*, III, 1082-1085; Salih Ahmed el-Ali, "el-Himâ", 580.

¹³⁵ et-Taberî, *Târîh*, III, 248.

¹³⁶ İbn Sa'd; *et-Tabakât*, III, 305-306; Semhûdî, *Vefâ*, III, 1089.

tesis edildiği görülmektedir. Nitekim, Hz. Ömer devrinde Rebeze'de savaş atları yanında sadece zekât develerinin sayısının otuz-kırk bine ulaştığı nakledilmektedir.¹³⁷ Bu dönemde çıkabilecek ânî isyân hareketlerinin bastırılmasında kullanılmak üzere her askerî merkezde 4000 kadar tam techizâtlı süvarî ve atların beslendiği büyük haralar oluşturuldu.¹³⁸ Vâkiâ, Hz. Ömer'in, fetih ordularının komutan ve vâlilerine yeni kurulacak şehirlerin çevresinde koyun, at ve develerin otlayabileceği geniş mer'â ve otlak alanlarının bulunması yönündeki şartı ve talimatı da unutulmamalıdır.¹³⁹

Fetihler artınca Hz. Ömer, Medine'ye üç-dört günlük uzaklıkta bulunan Rebeze¹⁴⁰ arazisini fetih atları ve develeri için himâ tahsis etmiş, sorumluluğuna da kölesi Heniyy'i tayin etmiştir.¹⁴¹ Mekke'ye on gün uzaklıkta yer alan ve önceleri Şeref, sonraları Dariyye denilen Necd bölgesindeki Câhiliye döneminden itibaren himâ olarak kullanılmaya devam eden arazi, Hz. Ömer tarafından da korunarak geliştirilmiştir.¹⁴²

Taberî'nin Seyf b. Ömer'den naklettiğine göre, Hz. Ömer döneminde Kûfe'de, Sâsâniler döneminden kalma (Âhur-u Şâhicân: Emirlerin Ahırları), "el-Arrâ" adlı haralarda, Süleyman b. Rebîa el-Bahilî'nin sorumluluğunda 4.000 kadar at beslenmekteydi. Aynı şekilde bu dönemde, Cez' b. Muâviye'nin gözetimindeki Basra harası dışında, diğer önemli şehirlerde de Müslümanların gayretleriyle at yetiştiriciliğinin geliştiği bildirilmektedir.¹⁴³

Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Hz. Osman döneminden önce himâ uygulaması başlamış idi. Hz. Osman, zekat develeri ve fetih ordusu için at yetiştiriciliği yapılan himâları genişletti.¹⁴⁴ Hatta tarihen hiçbir gerçekliği söz konusu değilken ve bu iddiayı bizzat reddetmesine rağmen Hz. Osman'ın himâyı ilk uygulayan devlet adamı olduğu iddia edildi.¹⁴⁵ Dahası, Hz. Âişe'nin bu dönemde pratikten kaynaklanan sorunları "*himâlar, canımızı sıktı*" ifadeleriyle seslendirmesi dikkat çekicidir. Hz. Osman döneminde baş gösteren siyâsî ve ekonomik kaos ortamında tartışma konusu yapılan hususlar arasında himâ konusunu da yerini alırken, Hz. Âişe'nin Halife Osman'ın uygulamasını "*himâ yerlerini kendi adamları için tahsis etti. Başkalarının faydalanamayacağı şekilde*

¹³⁷ İbn Sa'd; *et-Tabakât*, Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm (ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: Muhammed Ammara, Dârü'ş-Şurûk, I. Baskı, Beyrut-Kahire 1989, 324.

¹³⁸ Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev.: Talip Yaşar Alp), İstanbul 1975, 144-145.

¹³⁹ *et-Taberî, Târih*, III, 579; Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî el-'Usfûrî (ö. 240/854), *et-Târih*, thk: Ekrem Ziya 'Umerî, Dârü'l-Kalem, II. Baskı, Dimaşk-Beyrut 1397/1978, I, 115; *et-Taberî, Târih*, IV, 42; Cemâl Cûde, *el-Arab ve'l-Arz*, 155-156.

¹⁴⁰ *es-Semhûdî, Vefâ*, III, 1084, 1087, 1091-1092; Rebeze'nin Hz. Peygamber veya Hz. Ebû Bekir tarafından himâ yapıldığına dair, *es-Semhûdî rivâyetleri* diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemektedir. Bkz.: Salih Ahmed el-Ali, "*el-Himâ*", 583.

¹⁴¹ İbn Sa'd; *et-Tabakât*, V, 11; *Semhûdî, Vefâ*, III, 1088.

¹⁴² *Semhûdî, Vefâ*, III, 1093-1094. Bazı kaynaklar, farklı rivâyetler nakletse de çağdaş tarihçi Salih Ahmet Ali, Şeref ile Dariyye'nin aynı mevki olduğu kanaatini taşımaktadır. Salih Ahmed el-Ali, "*el-Himâ fi Evvelî'l-Karnî'l-Hicrî*", *Mecelletü'l-Arab*, sayı: VII, Riyâd, 1969, 579-582, 585-587. Bkz.: Demirci, *Toprak Sistemi*, 179 (681. Dipnot).

¹⁴³ *et-Taberî, Târih*, IV, 52; Barış, *Bayındırlık*, 86.

¹⁴⁴ *Semhûdî, Vefâ*, III, 1093.

¹⁴⁵ *et-Taberî, Târih*, IV, 354.

onlara öncelik tanıdı”¹⁴⁶ sözleriyle yorumlarken mer’â meselesinin nasıl siyasallaştığını da dillendirmiş oluyordu. Hz. Osman’ın himâ/mer’âlar konusunda tenkid edilmesinin muhtemel sebepleri, artan hayvan sayısına bağlı olarak himâ için tahsisâtin çoğalarak genişlemesi neticesinde mülkiyetinin bedevî kabîlelerin ellerinden çıkması ile himâ uygulamalarının halifeye yakın bazı idareci ve kesimlerce istismar edilmesi şeklinde özetlenebilir.¹⁴⁷

Kuruluşundan itibaren Fustât şehrindeki hıttaların içerisinde ahırların bulunduğu bilinmektedir. Muhtemelen bunlar, bütün bir kabîle/boy ya da kişisel olarak muhafaza edilen atların yetiştirilmesi içindi. Buraya yerleşenlerin civarındaki verimli alanın küçük kısımları toprağı işlemek için ele alınmış ve daha büyük parçaları ise, zaman zaman kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bahçelere çevrilmişti.¹⁴⁸ Bu bahçelere örnek olarak, ilk kez Amr b. el-Âs tarafından kurulan Reyhân bahçesi ile İbn Keysân bahçesi ve Havî bahçesi zikredilebilir.¹⁴⁹

7. HAPİSHANELER

Hz. Peygamber döneminde bazı suçluların mescid ve evlerde hapsedildikleri bilinmekle birlikte, bu maksatla hapishane sayılabilecek özel mekanlar tahsis edilmemişti. Durum Hz. Ebû Bekir devrinde de bazı mahkûmlara hapis cezası uygulanmasına rağmen Resûlullah zamanından farklı bir uygulama olmadı.¹⁵⁰ Ancak, nüfus artışı, coğrafyanın genişlemesi, şartların değişmesi ve suçların çeşitlenmesi gibi zorunlu haller nedeniyle, İslâm tarihinde ilk kez hapishaneler Hz. Ömer devrinde kurulmaya başladı.¹⁵¹ Nitekim, kaynaklarımızda Hz. Ömer döneminde Medine’de bir hapishanenin bulunduğu, Kûfe hapishanesinde tutuklu iken firar eden Ma’n b. Zâide isimli şahsı burada tekrar bir müddet hapsedtiği,¹⁵² ayrıca vâli Nâfi’ b. Abdi’l-Hâris el-Huzaî’nin Halife Ömer adına Mekke’de, Saffân b. Ümeyye’nin evini 4.000 dirheme satın alarak hapishaneye dönüştürdüğü nakledilmektedir.¹⁵³

Bunlardan başka Basra’da *Dehnâ* denilen meydana mescid, Dârü’l-İmâre, hamam ve divânın bulunduğu komplekste bir de hapishane yer almaktaydı.¹⁵⁴

¹⁴⁶ et-Taberî, *Târîh*, IV, 448, 565. Geniş bilgi için bkz: Hizmetli, Sabri “*Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, XXVII (1985), s. 149-177; Demirci, Mustafa, “*H. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları*”, *İslâmiyât*, Yıl 7/1, Ankara 2004, s. 155-170, 169.

¹⁴⁷ Demirci, Mustafa, *Toprak Sistemi*, 181.

¹⁴⁸ Kubiak, *Fustât*, 108.

¹⁴⁹ Kubiak, *Fustât*, 116, (61. dipnot).

¹⁵⁰ Geniş bilgi için bkz.: Yılmaz, Metin *Erken Dönem İslâm Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, Etüt Yayınları, Samsun 2009, 45-46.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bkz.: el-Kettânî, *et-Terâtîb*, II, 53-55; Yılmaz, Metin, “*İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış*”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 12-13, s. 539-581; Yılmaz, *Zindanlar ve Hapishaneler*, 38-47.

¹⁵² el-Belâzûrî, *Fütûh*, 449-450.

¹⁵³ el-Buhârî, *Husumât*, 44; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (458/1066), *es-Sünenü’l-Kebîr*, I-X, Beyrut, 1344-1356, VI, 34; İbn Kayyım, Muhammed el-Cevziyye (751/1350), *et-Turuku’l-Hükmiyye fi’s-Siyâseti’s-Şer’iyye*, Mısır, 1317, 102.

¹⁵⁴ el-Belâzûrî, *Fütûh*, 342; *Ensâb*, XIII, 298; Yâkût, *Mu’cem*, I, 432; Salih Ahmed el-Ali, *et-Tanzîmâtü’l-İctimâiyye ve’l-İktisâdiyye fi’l-Basra fi Karni’l-Evvelî’l-Hicrî*, Dârü’t-Talî’a, II, Baskı, Beyrut 1969, 15; a.g.m, *Hitatü’l-Basra ve Mintikatühâ*, 75.

Hz. Ömer burada Hutay'e isimli şairi hapsedmişti.¹⁵⁵ Yukarıda sözü edilen Ma'n b. Zâide'nin hapsedildiği Kûfe hapishanesi, yine Hz. Ömer devrinde kurulmuştu.¹⁵⁶ Mısır'da Hz. Yusûf'un tutuklandığı hapishanenin el-Cîze'de¹⁵⁷ olduğu mervîdir.¹⁵⁸ Hristiyanlar için önem arz eden Şem' manastırı ve Mısır patriğinin makamı da burada bulunuyordu.

Hz. Osman'ın da suçlulara hapis cezası uygulayarak, selefi Hz. Ömer devrinde yapılan hapishanelerin işlevini sürdürdüğü söylenebilir. Nitekim O'nun, Dâbi'a b. Hâris isimli müzmin hırsıza müebbed hapis cezası uyguladığı bilinmektedir.¹⁵⁹

İlk üç halifenin uygulamasında görüldüğü gibi ev, mescid ya da herhangi bir binayı hapishane olarak kullanma yerine -günümüzde olduğu gibi temelinden çatısına kadar- mahpuslar için ilk defa müstakil bir bina yapan halifenin Hz. Ali olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁰ Kûfe hapishanesi Hz. Ali döneminde muhtemelen şehrin batısında yer alan Künâse mevkiine taşındı. "Nâfi" adlı bu hapishânenin yapımında kargı kullanıldığından bina yeterince emniyetli bulunmadı. Bu nedenle Halife Ali kerpiçten "Mehis" veya "Muhayyes" adlı yeni bir bina inşa ettirdi.¹⁶¹ Hz. Ali bütün bunlara ilave olarak; mahpuslarla alâkalı bazı yeni uygulamalara imza attı.¹⁶² Mahpusların yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını devlet bütçesinden ödedi. Yine yoksulluk çeken tutukluların harcamalarını hazineden karşıladı.¹⁶³

8. KANALLAR

İlk Dört Halife döneminde bayındırlık faaliyetleri kapsamında; içme-sulama ve ziraati geliştirme maksadıyla yapılan çalışmalar da göze çarpmaktadır. Yukarıda Hz. Ömer'in vâli ve komutanlarına yeni kurulacak şehirlerin -diğer koşullar arasında- su kaynaklarına yakın olmasını da özellikle şart koştuğunu zikretmiştik.¹⁶⁴

Nitekim, Basralıları temsilen bir heyetle Hz. Ömer'e gelen Ahnef b. Kays, şehrin çorak ve rutubetli, ot bitmeyen, doğu tarafı tuzlu deniz suyu, batısı ise çöl, ekime-dikime ve hayvancılığa elverişli olmayan bir yerine yerleştirildikleri, tatlı su kaynağının yaklaşık on iki km. uzaklıkta ve güvenli olmayan bir bölgede bulunduğu yönündeki şikayetlerini dile getirmişti. Bunun üzerine Halife Ömer, Basra vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bir mektup yazarak bir kanal açtırmasını emretti. Bunun üzerine vâli Ebû Mûsâ, Avrâ isimli bölgeden akan suların biriktiği İccâne çukurundan (İslâmî dönemde Cezzâre) başlayarak üç fersah (18

¹⁵⁵ İbn Kayyim, (751/1350), et-Turuku'l-Hükmiyye, 103; Yılmaz, Zindanlar ve Hapishaneler, 48-49.

¹⁵⁶ el-Belâzürî, Fütûh, 449-450.

¹⁵⁷ Arap dilinde vadî anlamına gelen el-Cîze, Nil'in batı kıyısında Fustât şehrinin karşı kıyısında bulunan büyük ve güzel bir köydür. el-Makrîzî, Hitat, I, 205

¹⁵⁸ el-Makrîzî, Hitat, I, 207; Yâkût, Mu'cem, III, 193.

¹⁵⁹ Yılmaz, "Hapishaneler", 553; Zindanlar ve Hapishaneler, 50.

¹⁶⁰ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VI, 74; Geniş bilgi için bkz.: el-Kettânî, et-Terâtîb, I, 299; Bakır, Abdülhalık, Hz. Ali ve Dönemi, Ankara 2004, 398; Yılmaz, "Hapishaneler", 551-553.

¹⁶¹ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VI, 74; Bakır, Hz. Ali ve Dönemi, 398; Yılmaz, "Hapishaneler", 551.

¹⁶² Yılmaz, "Hapishaneler", 553.

¹⁶³ Bkz: Ebû Yûsuf, el-Harâc, 239-240; el-Kettânî, et-Terâtîb, I, 300; Bakır, Hz. Ali ve Dönemi, 399.

¹⁶⁴ el-Belâzürî, Fütûh, 341, Ensâb, XIII, 298; 229; Cemâl Cûde, el-Arab ve'l-Arz, 156.

km.) uzunluğundaki kanalı Basra'ya ulaştırdı. Böylece Übülle ırmağının uzunluğu, dört fersah (24 km.) oldu.¹⁶⁵

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bir başka kanal kazdırması emrini gönderince bu iş için müttakîliğiyle marûf bir sahabî olan Ma'kıl b. Yesâr el-Mûzenî'yi görevlendirdi. Bunun üzerine Ma'kıl'ın, daha sonra kendi adıyla anılacak olan sözkonusu kanalı kazdırttığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Bu arada Belâzürî, Muâviye b. Ebî Süfyan devrinde Ziyâd b. Ebîh tarafından sahabî olması hasebiyle teberrükten Ma'kıl'a kendi adıyla anılacak bir kanal açtırıldığına nakletmektedir.¹⁶⁷

Hz. Osman'ın Basra vâlisi Abdullah b. Âmir el-Kürezî, Fars bölgesinde bir çok yeri, Horasan, Sicistan ve Kâbü'l'ü fethettikten sonra Nebâc'ı ele geçirerek buraya ağaç dikmiş, "*Uyûn-ı İbn Âmir*" adıyla anılan ve es-Süme'ye denilen bir çok su kaynağı çıkartmıştır. Basra'da biri şehrin doğusunda diğeri annesinin adına "*Ümmü Abdullah*" diye bilinen iki nehir kazdırmıştır.¹⁶⁸

İslâm fetihlerinden önce Enbâr halkı, Fars Kısra'sından bir kanal kazdırmasını istemişlerdi. Aynı taleplerini fetihlerden sonra Kûfe vâlisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'a (h.17-21 /m.638-642) iletiler. Vâli, bu iş için Sa'd b. Amr b. Harâm'ı görevlendirdi. Sa'd b. Amr derhal adamlarını toplayarak kanal açma çalışmalarını başlattı. Ancak, kanalın yatağının parçalanması mümkün olmayan devasa bir taş ocağına rastlaması üzerine kazı çalışmaları sonlandırıldı. Sa'd b. Amr'a nispetle "*Sa'd kanalı*" adı verilen söz konusu kanal, Haccâc b. Yûsuf'un vâlliliği zamanında tamamlanabilmiştir.¹⁶⁹

Firavunlar devrinde Mısır'da Nil nehrini Kızıldeniz'e bağlayan bir kanal mevcuttu. Zaman içerisinde ihmalden dolayı bu kanal, tekrar kum ve çakılla dolarak işlevsiz hale geldi. Bölgenin fethinin ardından Amr b. el-Âs, Fustât şehri kurarak geniş çaplı bayındırlık faaliyetlerine girişti. h.18/m.639-640'da Medine ve çevresinde ciddi anlamda kıtlık (Remâde) baş gösterdi.¹⁷⁰ Amr b. el-Âs Mısır'ın fethinden sonra, Medine'ye önce kara yoluyla erzak yardımı buldu.¹⁷¹ Ancak erzakın develerle karadan sevkinin çok geç ve zor şartlarda gerçekleştiğini Hz. Ömer'e anlatan Amr, zamanla kapanmış olan kanalın tekrar açılmasını teklif etti.

Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'den aldığı izinle derhal Nil Nehri'ni, Kızıldeniz'in Kulzüm limanına bağlayan ve adına "*Halîcu Emîri'l-Mü'minîn*" denilen kanalı bir yıl içinde tamamlayarak açtı (h.23/m.644). Bundan sonra Medine'ye gıda ve mal sevkîyatına ek olarak, Mısır-Harameyn-Hindistan ve Yemen uluslararası ticaretinin gelişmesini sağladı.¹⁷² Bundan sonra Amr b. el-Âs'ın, Kızıldeniz'i Akdenize bağlayacak (günümüzdeki Süveyş kanalı gibi) bir kanalı açabileceğini Halife

¹⁶⁵ el-Belâzürî, *Fütûh*, 351-352.

¹⁶⁶ el-Belâzürî, *Fütûh*, 352-353.

¹⁶⁷ el-Belâzürî, *Fütûh*, 352.

¹⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 321.

¹⁶⁹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 273-274.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310-324.

¹⁷¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 163

¹⁷² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 164; es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, (ö. 911/1505), *Hüsni'l-Muhâdara*, thk: Ebû'l-Fazl İbrâhim, I-II, Kahire 1967, 1968, 94; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 347.

Ömer'e arzetmesine rağmen, Halife, hacca gelen gemilerin Rumlar tarafından yağmalanabileceği endişesiyle reddetmesi üzerine Amr bu projeden vazgeçmek zorunda kaldı.¹⁷³ h.36/m.646'da Hz. Osman, Mekke'ye uzak düşen Şu'aybe limanını Mekke'nin batısındaki Cidde'ye taşıdı. Bunun ardından Cidde, uluslararası ticarete önemli bir ithalat merkezi haline geldi.¹⁷⁴

9. HAMAMLAR

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren dinî sâiklerle inşa edilen hamamlar, gerek mukim gerekse yabancıların bedensel temizlik ihtiyaçlarını karşılayan sosyal kurumlar olmuştur. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber devrinde umumî hamamların varlığına dair bazı ipuçları bulunmakla birlikte,¹⁷⁵ esasen O'nun vefatından sonra ortaya çıkan İslâm şehirlerinin en önemli unsurlarından birini teşkil ettiğinde kuşku yoktur. Basra'yı kuran Utbe b. Ğazvân, mescid ve Dârü'l-İmâre'nin de bulunduğu Dehnâ adı verilen bölgeye idareciler için bir de hamam yaptırmıştı. ¹⁷⁶ Belâzürî'nin "Kûfe'de inşa edilen ilk hamamlar" ifadesiyle naklettiği Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın azatlısı A'yen'e ait "Hammâm-ı A'yen" ile Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan adını aldığı söylenen "Hammâm-ı Ömer", Emevîler döneminde inşa edilmiştir.¹⁷⁷ Mısır'daki Roma/Bizans hamamlarından sayılan ve muhtemelen ilk dönemde Fustât'ta yeniden inşa edilerek bizzat Amr b. el-Âs tarafından da kullanılan hamam; "Hammâm-ı Fe'r" olarak bilinmektedir.¹⁷⁸ İlk dönemlerden itibaren Fustât'ta Romalılar devrinden kalma kanalizasyon sisteminin revize edilmeye başlandığı, atık su ve pisliklerin toplanması için havuzlar yapıldığı ya da evlerin taş temellerine foseptik çukurlarının yerleştirildiğini ilave etmeliyiz.¹⁷⁹

10. PAZARLAR

Pazarlar, İslâm şehirlerinin olmazsa olmaz unsurlarından olup çok önemli bir yere sahiptir. Resûlullah'ın Medîne'deki uygulamasına bağlı kalarak, halife ve onların yöneticileri İslâm şehirlerinde merkezî mescidin çevresine mutlaka bir pazar kurmuşlar,¹⁸⁰ ihtiyaca göre de bunların sayılarını artırmışlardır. Ordugâh şehirlerin kuruluşunda pazarların oldukça basit ve özensiz olduğu dikkatlerden kaçmaz. Bunun sebebi, şehir halkının fetih ve gazâ yerine ticarete

¹⁷³ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 347. Bkz.: Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 375; Şiblî, Mevlânâ Nûmânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul, 1980, II, 118.

¹⁷⁴ Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz'de Denizcilik Ticaret ve Yerleşim*, Basılmamış Doktora Tezi, dan.: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2005; s. 371-372; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 347-348.

¹⁷⁵ Ebû Davud, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî (ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-V, İstanbul 1992, Hammam, 1; et-Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-V, İstanbul 1992, Edeb, 43; Bkz: el-Kettânî, *et-Terâtib*, II, 177-178; Akyüz, Vecdi, "Hz. Peygamber Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, haz. Vecdi Akyüz - Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul 1996, I, 48-68, 52; Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 78.

¹⁷⁶ el-Belâzürî, *Fütûh*, 342; *Ensâb*, XIII, 298; Yâkût, *Mu'cem*, I, 432.

¹⁷⁷ el-Belâzürî, *Fütûh*, 280; 348; et-Taberî, *Târîh*, VI, 61.

¹⁷⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 110.

¹⁷⁹ Kubiak, *Fustât*, 209.

¹⁸⁰ Cu'ayt, *el-Kûfe*, 168.

meyletmesinin önüne geçmek ve ticareti özendirmemekle izah edilebilir. Ancak, buna rağmen pazarların kuruluşunun Hz. Ömer döneminden itibaren tatbik edilmeye başladığı da dikkatlerden kaçmamaktadır.¹⁸¹

Basra pazarı, Cuma mescidi ve Dârü'l-İmâre'nin bulunduğu alana kurulmuştu.¹⁸² Bir diğer pazar ise, h.36/m.646 senesinde kurulmuş olup, şehrin çöl tarafı yani batısında Mirbed adı verilen geniş alanda yer almaktaydı¹⁸³ Mirbed pazarında Sûku'd-Debbâğîn (Dericiler Pazarı) ve Sûku'l-İbil (Deve Pazarı) de mevcuttu.¹⁸⁴

Kûfe pazarı da mescid ve vâli konağı ile birlikte Sahn'da yer alıyordu.¹⁸⁵ Önceleri pazar basit ölçülerde kurulmuş, mimarisine pek de özen gösterilmemiş ve pazar alanına başka bina inşâ edilmesine müsâade edilmemişti. Ancak Emevî vâlisi Ziyâd b. Ebîh Kûfe vâlisi iken (h.50-53/m.670-673) pazarlardaki kemerlerin üzerine gölgelikler yaptırdı.¹⁸⁶ Kûfe'de ikinci pazara Hz. Osman döneminde Kûfe vâliliği yapan Velîd b. Ukbe döneminde (h.25-30/m.645-650) rastlanmaktadır. Söz konusu Pazar, el-Kassârîn¹⁸⁷ adıyla biliniyor olup, Kûfe mescidi civarında Velîd b. Ukbe'nin konutu olan Dârü'l-İmâre'ye yakın bir yerdeydi.¹⁸⁸ Bu dönemdeki bir diğer pazar ise, Künâse adı verilen bölgede bulunuyordu.¹⁸⁹ Bu pazarın adı da Velîd b. Ukbe'nin Kûfe vâliliği yaptığı dönemde (h. 25-30/m.645-650) karşımıza çıkmaktadır. Şehrin yeni kurulduğu dönemlerde bu alanı Benî Esed kabilesi, çöplük olarak kullandığı için “*Künâsetü Benî Esed*” adıyla bilinmekteydi ve konum olarak Benî Abs ve Temîm kabilelerinin mahallelerine kadar uzanmaktaydı.¹⁹⁰ Coğrafyacı Makdisî'den, Künâse'deki bu pazarda, köle ve hayvan alış veriş yapıldığını öğreniyoruz.¹⁹¹

Fustât'ın kurulduğu mekân olan kadîm Babilon kalesinin duvarları içerisinde; sivil Kıptî nüfusu, çok sayıda kilise, tahıl ambarları, pazarları ve limaniyle Babilon, geçmişe ait şehir karakterinin izlerini taşımaktaydı.¹⁹² Bölgenin fethinin ardından Fustât kurulunca Halife Ömer, şehir halkının istifadesine sunmak üzere Amr b. el-Âs'a bir pazar kurması için talimât verdi.¹⁹³ Bu pazarın yeri, mescidin doğusundan başlayıp Nil Nehri'ne kadar uzanmaktaydı.¹⁹⁴ Sûku'r-

¹⁸¹ et-Taberî, *Târîh*, IV, 45-46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 484 .

¹⁸² et-Taberî, *Târîh*, IV, 45.

¹⁸³ el-Belâzûrî, *Ensâb*, VI, 398; İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (ö. 320/932), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. De Goeje, Brill, Leiden 1927, 57; Yâkût, *Mu'cem*, V, 97; et-Taberî, *Târîh*, IV, 466; V, 261-262.

¹⁸⁴ et-Taberî, *Târîh*, IV, 464, VII, 187; İbn Ebî'l-Hadîd, Abdulhamîd b. Hibetullah (ö.h.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk: Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, I-XVIII, Kâhire 1559-1963, II, 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106; Cu'ayt, *el-Kûfe*, 291.

¹⁸⁵ et-Taberî, *Târîh*, IV, 45.

¹⁸⁶ et-Taberî, *Târîh*, V, 222; el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh (ö. 365/976), *el-Evâil*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, 204.

¹⁸⁷ et-Taberî, *Târîh*, IV, 532.

¹⁸⁸ et-Taberî, *Târîh*, VI, 108.

¹⁸⁹ el-Künâse, çöplük anlamına gelir. Kûfe yakınında yer alan bu mahal ise Hîre-Mekke yolu üzerindedir. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 481; Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 110.

¹⁹⁰ et-Taberî, *Târîh*, IV, 227.

¹⁹¹ el-Makdisî, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Ahmed b. Ebî Bekir (ö. 380/990), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr: De Goeje, Leiden 1967, 117.

¹⁹² el-Makrîzî, *Hitat*, I, 286; Kubiak, *Fustât*, 107.

¹⁹³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Misr*, 91-92; Kubiak, *Fustât*, 126.

¹⁹⁴ Ya'kübi, *Büldân*, 330-331

Rakîk adı verilen bu pazarda köle alım-satımı yapılıyordu.¹⁹⁵ Çünkü Nûbe'nin fethedilmesinden sonra, andlaşma gereği vergi olarak halkından alınan her yıl yaklaşık 400 köle bu pazara getiriliyordu.¹⁹⁶ Ayrıca Mısır'ın güneyinde yer alan Nûbe ile ticarî ilişkilerin gelişmesi sonucu Fustât'taki siyahî köle sayısının artmasına yol açtığı iddia edilmektedir.¹⁹⁷

Amr b. el-Âs'ın azaldı kölesi ve şehrin ilk sakinlerinden olan Verdân er-Rûmî'den adını alan Sûku Verdân, Fustât'taki Beliyy ve Selim kabilelerinin ikâmet ettiği yerdeydi.¹⁹⁸ Köle olanları dışında, Kuzey Afrika'ya yapılan fetih hareketleriyle meydana gelen genişlemeden dolayı şehre gelip yerleşmiş hür Berberîler de mevcuttu. Şehrin merkezî bölümünde Ğıfarlılara ait mevkiye yer alan "Sûku Berber"¹⁹⁹ adlı pazar, bu unsurun ilk dönemlerden itibaren şehir dokusu içerisinde adlarını muhafaza ettiklerini göstermektedir.

İbn Abdilhakem'in belirttiğine göre, Ezdlilerin mahallesinde azadlı kölelerin yanına yerleştiği bir küçük pazar vardı. Bu kölelerin sayıları oldukça az olup, kendilerine ait bir mescidlerinden de söz edilmektedir. Yemen'deki Hicr şehrinde olan Zeyd b. el-Hâris el-Hicrî onların arfî idi.²⁰⁰

Son olarak, 'Amr b. el-Âs zamanında Fustat'ın tarımsal ürün ihtiyacını önemli ölçüde karşılamakta olan el-Cîze'ye²⁰¹de bir pazarın kurulduğunu ilave etmeliyiz.²⁰²

11. MİSAFİRHANELER

Hz. Peygamber, Medine'ye elçi ya da değişik vesilelerle misafir olarak gelen fert ya da grupların barınmaları için bazı mekanları misafirhane olarak kullanmıştı. Bunların başında elbette Mescid-i Nebevî,²⁰³ gelmekteydi. Buna ek olarak, Benî Neccâr'dan Ramle bnt. el-Hâris adlı hanımın evi,²⁰⁴ Dârü'l-Kübrâ adıyla da bilinen ve aynı zamanda "Dârü'd-Dıyfân" ve "Dârü'l-Edyâf"²⁰⁵ (Misafirhâne) adı da verilen Abdurrahman b. 'Avf'ın evi,²⁰⁶ Mahrame b. Nevfel'in evi²⁰⁷ Zeyd b. 'Ubâde,²⁰⁸ ve Ferve b. 'Amr'ın evleri Hz. Peygamber zamanında

¹⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 92; Kubiak, *Fustât*, 126.

¹⁹⁶ Bunların 360'ı Beytülmâl'e, 40'ı ise Mısır vâlisine hediye olarak verilecekti. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 189.

¹⁹⁷ Bkz.: Kubiak, *Fustât*, 126.

¹⁹⁸ Yâkût, *Mu'cem*, III, 284, IV, 262, V, 371; bkz: İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 100, 101, 114, 116, 119, 132.

¹⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 109, 111, 115, 119, 230; el-Kindî, *el-Vülât*, 305; Yâkût, *Mu'cem*, III, 283.

²⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 120.

²⁰¹ Arap dilinde vadî anlamına gelen el-Cîze, Nil'in batı kıyısında Fustât şehrinin karşı kıyısında bulunan büyük ve güzel bir köydür. el-Makrîzî, *Hitat*, I, 205

²⁰² el-Makrîzî, *Hitat*, I, 205.

²⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 137; el-Kettânî, *Terâtîb*, I, 447-448.

²⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 331; es-Semhûdî, *Vefâ*, II, 739.

²⁰⁵ İbn Seyyidî'n-Nâs, Ebû'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, (ö.773/1334), *'Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzi ve's-Siyer, Dârü'l-Ma'rife*, y.y., t.y., II, 328

²⁰⁶ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemîrî el-Basrî (ö. 183/849), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere)*, thk: Fehim Muhammed Şeltût, I-IV, Dârü't-Turâs, I. Baskı, Beyrut 1410/1990, I, 235; es-Semhûdî, *Vefâ*, II, 695, 728

²⁰⁷ el-Kettânî, *et-Terâtîb*, I, 56.

²⁰⁸ İbn Seyyidî'n-Nâs, *'Uyûn*, II, 324; en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk: Komisyon, I-XVIII, Kahire 1954; thk: M. M. Emin-S. Baz Arîni, XIX-XXXI,

misafirhâne olarak kullanılan evlere örnek olarak verilebilir.²⁰⁹

Hz. Ömer'in halifeliliği sırasında ilk olarak yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere içerisinde un, yağ, hurma, kuru üzüm gibi gıda maddelerinin bulunduğu "Dârü'd-Dakîk (un evi)" veya "Dârü'r-Rakîk" inşa edilmişti.²¹⁰ Ayrıca Halife Ömer'in, Mekke-Medine arasında yolcuların ihtiyacını karşılayacak ve kendilerini bir konak yerinden diğerine götürebilecek malzemelerin bulunduğu konaklama yerleri inşa ettirmiştir.²¹¹

Hz. Ömer hicretin 17. yılında umre yapmak için Mekke'ye doğru yola çıkmış ve yolda iken civardaki suların sahipleri ondan Mekke ile Medine arasındaki sulak yerlerde bina yapmak için izin istemişlerdi. O sıralarda Mekke ile Medine arasında bina bulunmamaktaydı. Hz. Ömer de, yolcuların sularından ve gölge-liklerinden istifade etmeleri şartı ile bina yapılmasına izin vermiştir.²¹²

Hz. Ömer zamanında Kûfe'ye gelen yolcular için Abdülmelik b. Ümeyr'in, Miltat adlı konağı misafirhane olarak tahsis edilmişti.²¹³ Kûfe'de kabilelere ait mescidler, aynı zamanda çok amaçlı fonksiyon ifâ ederken,²¹⁴ şehirde her yerleşik kabilenin başlangıçta bir Dârü'z-Ziyâfe'si (Misafirhâne) mevcut değildi. Bu nedenle Akîl b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Mes'ûd gibi bazı meşhur kişilerin evleri misafirhane olarak kullanılmıştı. Ancak Kûfe'ye gelenlerden kabiledaşı bulunmayanların Hz. Osman zamanında yapılan misafirhanede ikâmet ettikleri bilinmektedir.²¹⁵

12. MEZARLIKLAR

Irak'ta kurulan ilk islâm şehirlerinin en erken dönemlerinden itibaren kabile mahalleleri arasında mezarlıklar, cami ve Dârü'l-İmâre gibi şehrin vaz geçilmez unsuru olarak yerlerini almıştır. Nitekim Kûfe'de, Yemen'in eski kültürünün izlerini taşıyan "Cibâne" terimi, kabristan anlamıyla karşımıza çıkmaktayken,²¹⁶ Kuzey Arap kabilelerinde ise mezarlık için "Sahra" terimi kullanılıyordu. Her iki kelime de "genel kullanıma tahsis edilmiş, genel alan" anlamlarına gelmektedir.²¹⁷ Bunlar cenaze defni dışında, fetih ordularının ictimâsı, ganimet paylaşımı, pazar yeri²¹⁸ ve önemli günlerde insanların bir araya geldiği mekânlardı.²¹⁹ Örneğin, Halife Ali, Siffîn savaşından sonra Hâricî tehlikesine karşı, Cuma mescidinin alanından daha geniş bir mekân olması hasebiyle *Cibâne-i Murâd* mevkiinde askerlerinin silahlarını kuşanarak toplanmalarını istemişti.²²⁰ Bu mezar-

→ →

Kahire 1975, XVIII, 85.

²⁰⁹ İbn Seyyidî'n-Nâs, 'Uyûn, I, 319, II, 321; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XVIII, 90, 92.

²¹⁰ es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Mühâdara*, 128-129; el-Kettânî, *Terâtîb*, II, 209

²¹¹ es-Süyûtî, *Târihü'l-Hülefâ*, 128; el-Kettânî, *et-Terâtîb*, 209-210.

²¹² et-Taberî, *Târih*, IV, 69.

²¹³ el-Belâzûrî, *Fütûh*, 277.

²¹⁴ et-Taberî, *Târih*, IV, 121.

²¹⁵ et-Taberî, *Târih*, IV, 273; Donner, Fred McGrew, *The Arab Tribes in the Muslim Conquest of Iraq*, Princeton Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, Amerika 1975, 151.

²¹⁶ Cu'ayt, *el-Kûfe*, 308.

²¹⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, III, 72; Cu'ayt, *el-Kûfe*, 309-310; Ervâ Selim Sâidât, *İstikrârü'l-Kabâ'ilü'l-Arabiyye fî'l-İrak fî Sadri'l-İslâm*, dan.: Falih Salih Huseyn, Ürdün Üniversitesi, Âmmân 2001, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 110.

²¹⁸ Cu'ayt, *Kûfe*, 299; Söylemez, *Kûfe*, 71.

²¹⁹ el-Belâzûrî, *Ensâb*, VI, 398; et-Taberî, *Târih*, IV, 466 ; V, 261-262 ; Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 71.

²²⁰ et-Taberî, *Târih*, V, 91; Cu'ayt, *el-Kûfe*, 307.

lık Kûfe'nin güneyinde Murâd kabilesine ait olup, aynı zamanda Mezhic tarafından da kullanılmaktaydı.²²¹

Dikkat çekicidir ki, bu devirdeki bazı mezarlıklar adlarını kabile ya da o kabileye mensup insanlardan almaktadır.²²² Kûfe'de, ilk önce Eş'as b. Kays tarafından kurulan, fakat daha sonra Kinde ve çevresindeki kabilelere tahsis edilmiş olan *Cibâne-i Kinde* buna bir başka misâl olarak verilebilir.²²³ Bunlardan başka, şehrin güneyinde yer alan *Cibâne-i' Sebî'* şehrin en geniş kabristanı olarak bilinmekteydi.²²⁴ Güney doğusunda ise, *Cibâne-i Sâ'idîn* bulunuyordu.²²⁵ Kûfe'de kuzey kabilelerine tahsis edilmiş olan; Künâse (çöplük) tarafında şehrin güneybatısında Benî Esed kabilesinin mahallesinde yer alan *Sahrau Esîr* adı da verilen *Cibâne-i Esîr*,²²⁶ Âmir b. Sa'sa'a kabilesi mahallesinde *Cibâne-i Sâlim*,²²⁷ Kays kabilesi mahallesinde *Cibâne-i Selûl* ve Temîm kabilesi mahallesinde *Sahrâ-i Şebes* bulunmakta idi.²²⁸ Bu arada, Kûfe ile çöl arasındaki sınır bölgesi olan ez-Zahr (Kûfe banliyösü), sahâbeden Habbâb b. Eret tarafından ilk defa kabristan olarak kullanılmıştır.²²⁹

Yâkût el-Hamevî, Basralıların da Kûfeliler gibi kabristan için *cibâne* kavramını kullandıklarını nakleder.²³⁰ Basra mezarlıklarına örnek olarak da, *Cibâne-i Benî Yeşkür*, *Makberatü Benî Mâzin*, *Makberatü Benî Hassân* ve *Makberatü Benî Şeybân* zikredilebilir.²³¹

13. ASKERÎ YAPILAR

Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde orduların sevk ve idare edildiği ana merkez; Medine, başka bir ifadeyle Mescid-i Nebevî idi. Ancak, Hz. Ebû Bekir devrinden itibaren Suriye ve Irak cephelerinde ve daha sonra diğer bölgelerde gerçekleşen askerî faaliyetler için üs ve karargâh kurma zorunlu hale gelmiştir. Nitekim, Hz. Ebû Bekir'in döneminde Şam bölgesinde "cünd" adı verilen dört ayrı ordu, müstakil dört ayrı komutan ile Ürdün, Dimaşk, Filistin ve Hims üzerine gönderilmişti. ²³² Bunlar, daha sonra Hz. Ömer devrinde teşkil edilen divânlara da esas oluşturacak olan ve kimi tarihçilere göre de Bizans'ın Şam bölgesindeki dört ordusuna karşı gazâ için konuşlandırılmış ordu-

²²¹ el-Belâzürî, *Fütûh*, 283 ; el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 310.

²²² el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 310.

²²³ el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 310; a.g.m., *Târîh*, thk: Abdülemîr Minhâ, Müessesetü'l-İlimî li'l-Matbû'ât, I-II, Beyrut, 1993, II, 151, Söylemez, *Kûfe*, 70.

²²⁴ *Cibâne-i Sebî'*, Sebî' b. Sa'b el-Hemdânî'ye nispet edilir. el-Belâzürî, *Fütûh*, 280, et-Taberî, *Târîh*, VI, 45.

²²⁵ Kime ait olduğu konusunda ihtilaf vardır. Hemdân'a ait olduğu söylenmektedir. Şehrin ilk dönemde 'Âmir'in yanında ikâmet etmekte olan es-Südüniyyîn aşiretine bağlı olabileceği de söylenmiştir. el-Belâzürî, *Ensâb*, VI, 439; el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 311; et-Taberî, *Târîh*, VI, 45.

²²⁶ Esed kabilesinden Esîr ismindeki bir kişiye aittir. el-Belâzürî, *Fütûh*, 280; el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 310; et-Taberî, *Târîh*, VI, 21.

²²⁷ el-Belâzürî, *Fütûh*, 283; el-Ya'kübî, *el-Büldân*, 310.

²²⁸ el-Belâzürî, *Fütûh*, 284.

²²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 89; Cu'ayt, *el-Kûfe*, 305.

²³⁰ Yâkût, *Mu'cem*, II, 99.

²³¹ et-Taberî, *Târîh*, VI, 581.

²³² a) Şurahbil b. Hasene, Ürdün bölgesine (Cündü Ürdün), b) Yezid b. Ebî Süfyân, Dimaşk bölgesine (Cündü Dimaşk), c) 'Amr b. el-Âs, Filistin bölgesine (Cündü Filistin), d) Ebû Ubeyde 'Âmir b. Cerrâh, Hims bölgesine (Cündü Hims). et-Taberî, *Târîh*, 394.

lardı.²³³ Dolayısıyla bu dönemde hilâfet merkezi Medine'den uzak bölgelerde devam eden askerî manevralar için, Ürdün, Filistin, Câbiye, Şâm, Hıms, Kınnesrîn, Kûfe, Basra, Musul, Fustât ve İskenderiye gibi birçok askerî üs ve kışla kurulması zarûreti ortaya çıkmıştı.²³⁴ Hz. Ömer devrinde inşâ edilen kale ve surların daha çok Bizans tehlikesine karşı sahil bölgelerde inşa edildiği göze çarpmaktadır. Nitekim, İbn Abdilhakem'in rivayetlerine göre, Halife'nin emriyle Amr b. el-Âs tarafından el-Cîze'de inşa edilen kalenin inşası bir yıl sürdükten sonra h.22/m.642-3'de tamamlanmıştır.²³⁵ Şüphesiz o devir için kale inşası oldukça mühim ve büyük bir işti ve mimari yapısı itibarıyla Arap değil, Bizans ve Mısır geleneklerine göre bina edilmişti.²³⁶

O zaman Cîze kalesinde sayıları muhtemelen birkaç yüzü geçmeyen askerler ve onların aileleriyle birlikte yaklaşık olarak 2000 insan yaşıyordu. Kalenin hem Cîze'yi hem de bölgenin Müslüman-Arap sâkinlerini vâkî bir saldırı ve tehlikeye karşı koruyabilecek nitelikte muhkem yapıldığı söylenebilir. Nitekim, İbn Abdilhakem'in naklettiği rivayetlerden, söz konusu kalenin fethinden takriben iki asır sonra bile hâlâ ayakta olduğu anlaşılmaktadır.²³⁷

Yine Hz. Ömer devrinde büyük askerî üslere ve ordugâh şehirlere, 4000-5000 kişilik daimî askerî birlikler yerleştirilmesine ilave olarak, fethedilen bölgelere ihtiyaca göre askerî konaklar veya kışlalar kurulmuştur.²³⁸ Örneğin, Hz. Ömer'in, Şam bölgesine geldiği zaman (m.18/m.639), Bizans sınırlarındaki Antakya, Tizîn, Ra'bân, Kûrus, Menbic, Dulûk gibi stratejik bölgeler yanında²³⁹ Akdeniz sahili boyunca Askalân, Yafâ, Kaysariyye, Akkâ, Sûr, Beyrut, Tarsus, Ceda, İyâs, Lâzkiye gibi şehirlerin müdafaası için de özel önlemler alınmıştır.²⁴⁰

Mısır'da ise Amr b. el-Âs, İskenderiye'nin fethinden sonra Fustât'a dönmemiş, altı ay bu şehirde kalmış (~h. 22'nin ilk, ~m. 642'nin son ayları) ve şehrin muhafazası için, -her yıl Medîne'den gelecek 1000 kişilik takviye kuvveti de dahil- ordusunu dörde bölmüştü. Buna göre ilk dördte bir, altı ay süreyle şehrin muhafazası için İskenderiye'de kalacak, ikinci dördte bir, sahil güvenliği için tahsis edilecekti. Geriye kalan ordunun diğer yarısı ise 'Amr ile Fustât'ta ikâmet edecek, altı ay sonra da diğerleriyle yer değiştirecekti.²⁴¹ Böylece Mısır'ın güvenliği tahkim edilmiş olacaktı ki, aynı uygulamanın Hz. Osman ve Mu'âviye devrinde de devam ettiği bilinmektedir.²⁴²

²³³ Şâm bölgesinde teşekkül eden Cünd (Ecnâd)'ün Bizans askeri teşkilatından alındığı iddiaları ve daha söz konusu orduların görev bölgeleri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: İhsan Abbâs, *Bilâdü's-Şâm*, Ürdün Üniversitesi Yayınları, Âmmân 1990, 338-351; Necde Hammâs, *Şâm fi Sadri'l-İslâm*, Dimaşk 1987, 83-84; "el-İdâre ve Tanzîmu'd-Darâib fi's-Şâm fi Sadri'l-İslâm", el-Mü'temeru'd-Düvelî'r-Râbi' li Târîhi Bilâdi's-Şâm, 413.

²³⁴ el-Belâzûrî, *Fütûh*, 188; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 130.

²³⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 128; İbn Dukmak, *el-Intisâr*, IV, 126; el-Makrîzî, *Hıtat*, I, 206.

²³⁶ Kubiak, *Fustât*, 206.

²³⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 128; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 331; Kubiak, *Fustât*, 205

²³⁸ el-Belâzûrî, *Fütûh*, 214 ; Barış, *Bayındırlık*, 84

²³⁹ el-Belâzûrî, *Fütûh*, 210-211.

²⁴⁰ Şibli, *Asr-ı Saadet*, IV, 388; Barış, *Bayındırlık*, 85.

²⁴¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 127, 130-131, 190-191; el-Makrîzî, *Hıtat*, I, 167, es-Süyûti, *Hüs-nü'l-Muhâdara*, I, 163.

²⁴² İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 191-192; el-Belâzûrî, *Fütûh*, 224; el-Makrîzî, *Hıtat*, 168; Özkuyumcu, *Mısır*, 55.

14. ÇÖP TOPLAMA ALANLARI

Kûfe'de şehrin çöplerinin toplandığı alan, şehrin güneybatısında yer alan el-Künâse bölgesi idi.²⁴³ Bunun ismine ilk defa Kûfe'de h.25-30/m.645-650 yılları arası vâililik yapan el-Velîd b. Ukbe zamanında rastlıyoruz. Başlangıçta Esed kabilesinin mahallesinde bir alana çöp vb. atıklar bırakılıyordu. Bundan dolayı burası *Künâsetü Benî Esed* adıyla anılmıştı. Bu çöplüğün alanı Benî Abs ve Temîm kabilelerine kadar uzanmaktaydı.²⁴⁴ Daha sonra bu mekânın Araplar için köle ve hayvanların alınıp satıldığı büyük bir pazar haline geldiği bilinmektedir.²⁴⁵

SONUÇ YERINE

Hz. Peygamber, Medine'de bir taraftan İslâm'ı tebliğ ederken diğer taraftan ilk İslâm toplumuna Kur'an'ın ve Sünnet'in evrensel değerlerini öğretmiş ve yaşatmış, bu sosyo-kültürel değişim için de gerekli olan fizikî şartları ve ortamı hazırlamaya çalışmıştır. Başta mescid, dârü'l-imâre, pazar, mezarlık olmak üzere "*İslâm şehri*"nin olmazsa olmaz unsurları böylece teşekkül etmiştir. Hulefâ-yı Râşidîn devrinde yeni ortaya çıkan durum ve şartlara göre bayındırlık hizmetlerinin daha da gelişip, çeşitlendiği görülmektedir. Her yeni kurulan ya da fethedilen şehrin merkezine Cuma mescidi, hükümet merkezi ve pazarların inşai ile bunları çevreleyen mahallelerin içlerine kadar uzanan cadde ve sokaklar, zamanla müstakil bina olarak misafirhanelerin, hapishanelerin ve umumî hamamların inşâ edilmesi bunun nadide örnekleridir. Bunlara ek olarak Hz. Ömer devrinde gerek içme gerekse sulama ve ulaşım amaçlı kanal açma çalışmalarının başlaması önemli bayındırlık hizmetlerindedir. Yine Hz. Peygamber devrinde himâ adı altında başlayan ve İlk Dört Halife devrinde genişletilen, otlak ve mer'aların tahsisi oldukça önemli gözükmektedir.

Hulefâ-yı Râşidîn dönemi bayındırlık hizmetlerini, 'şimdilik' on dört madde altında incelemeye çalıştık. 'Şimdilik' diyoruz, çünkü bu tür meselelerin, zaman içerisinde daha titiz ve daha derinlikli çalışmalarla daha da zenginleşeceği, gelişeceği ve olgunlaşacağını ümit ediyoruz. Son tahlilde klasik literatürümüz içerisinde geçmişte yaşayan Müslümanların dinî, iktisâdî, sosyo-kültürel hayatına dair gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen dağınık ama devasa malzeme yığınının bulunduğunu unutmamız gerekiyor.

Kaynaklar

- » Akyüz, Vecdi, "*Hz. Peygamber Dönemi Şehir Ve Yerel Yönetim Hizmetleri*", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Ve Yerel Yönetimler*, I-II, Haz. Vecdi Akyüz - Seyfettin Ünlü, İlike Yayınları, İstanbul 1996, I, 48-68.
- » el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah (Ö. 365/976), *el-Evâil*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- » Bakır, Abdülhalık, *Hz. Ali Ve Dönemi*, Ankara 2004.

²⁴³ el-Künâse, arapça "K N S (ك ن س)" kökünden gelir ve yeryüzünde bulunan pislikleri süpürmek anlamına gelir. el-Künâse'de bu süprüntülerin atıldığı yerdir. Kûfe'de bir mahal olup Hîre-Mekke yolu üzerindedir. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 481; Massignon, *Hitatü'l-Kûfe*, 110.

²⁴⁴ et-Taberî, *Târîh*, IV, 227.

²⁴⁵ el-Makdisî, *Ahsen*, 117.

- » Barış, Mustafa Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- » el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (Ö. 279/892-3), *Fütühü'l-Büldân*, Thk: Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut 1403. (Çev.: Mustafa Fayda, *Fütühu'l-Büldân: Ülkelere Fetihleri*), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987).
- » el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, Thk: Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, I-XIII, Dârü'l-Fıkr, Beyrut 1996.
- » el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (458/1066), *es-Sünenü'l-Kebîr*, I-X, Beyrut, 1344-1356.
- » Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları Ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- » el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (Ö. 256/870), *el-Câmiü's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-VIII, İstanbul 1992.
- » Can, Yılmaz, "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Dârü'l-İmara İkiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1996, sy.VIII, S. 123-134.
- » Creswell, K.A. Cameron, *Early Islamic Architecture*, London 1958.
- » Cu'Âyt, Hişâm, *el-Küfe; Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II. Baskı, Daru't-Tıbâ'a Ve'n-Neşr, Beyrut 1992.
- » Cûde, Cemal, *el-Arab ve'l-Arz fi'l-İrâk Fi Sadri'l-İslâm*, Ürdün Üniversitesi Yayınları, Şirketü'l-Arabiyye, Amman 1979.
- » Demirci, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmîyât*, Yıl 7/1, Ankara 2004, S. 155-170
- » Demirci, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- » Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke -Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Yayınları, Konya 2005.
- » Donner, Fred McGrew, *The Arab Tribes in The Muslim Conquest Of Iraq*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, Amerika 1975.
- » Ebû 'Ubeyd, Kasım b. Sellâm (Ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, Thk: Muhammed Ammara, Dârü's-Şûrûk, I. Baskı, Beyrut-Kahire 1989.
- » Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'Âs Es-Sicistânî (Ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-V, İstanbul 1992.
- » Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim (Ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Çev.: Ali Özek, *Kitâbü'l-Harâc*, İstanbul 1981.
- » Ebû'l-Fidâ, 'İmâdüddin Mütevekkil'l-Müeyyed İsmâil b. Ali (Ö. 732/1331-1332), *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer (Târîhu Ebî'l-Fidâ)*, Thk: Mahmud Deyyûb, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- » Ebû'r-Râbiye, Abdülhâlik Seyyid, 'Amr b. el-Âs -Beyne Yedeyi't-Târîh-, ez-Zehrâ li'l-Lâmî'l-'Arabî, I. Baskı, Kahire 1408/1988.
- » Erdem, Mustafa, "Kıbtî Kilisesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Aüİfd)*, Ankara 1997, XXXVI, 143-178.
- » Ervâ Selim Sâidât, *İstikrârü'l-Kabâil'il-Arabiyye fi'l-İrâk fi Sadri'l-İslâm*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dan.: Fâlih Salîh Hüseyin, Ürdün Üniversitesi, Amman 2001.
- » e-Ezrakî, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah 250/865, *Ahbâru Mekke*, Çev.: Y. Vehbi Yavuz, *Kâbe Ve Mekke Tarihi*, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974.
- » Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014.
- » Halîfe b. el-Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî el-'Usfûrî (Ö. 240/854), *et-Târîh*, Thk: Ekrem Ziyâ 'Umerî, Dârü'l-Kalem, II. Baskı, Dimaşk-Beyrut 1397/1978.
- » Halîfe b. el-Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî el-'Usfûrî (Ö. 240/854), *Tabakât*, Thk: Ekrem Ziyâ 'Umerî, Dârü't-Tibe, II. Baskı, Riyad 1982.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Çev.: İhsan Süreyya Sırma, Beyan, İstanbul 1980.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, Çev.: M.Said Mutlu (I.Cilt), Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1966; M.Said Mutlu-Salîh Tuğ (II.Cilt), İrfan Yayınevi, 1969.
- » Hamidullah, Muhammed, *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye Li'l-'Ahdî'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Kahire 1941, Çev.: Vecdi Akyüz, *Hz.Peygamber Döneminin Siyâsî-İdârî Belgeleri*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- » Hammâş, Necde, "el-İdâre Ve Tanzîmu'd-Darâib fi's-Şâm fi Sadri'l-İslâm", *el-Mü'temeru'd-Düvelî'r-Râbi' Li Târîhi Bilâdi's-Şâm*, 413.
- » Hammâş, Necde, *Şâm fi Sadri'l-İslâm*, Dimaşk 1987.
- » Himyerî, Muhammed b. Abdulmun'im (Ö. 900/1494-5), *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberil-Aktâr*, Nşr: İhsan Abbas, Beyrut 1967.

- » Hinds, George Martin, “*Kûfan Political Alignments and Their Backraund in The Mid-Seventh Centery A.D.*”, *International Journal Of Middle East Studies*, 2 (1971), 346-367.
- » Hitti, Philip, *Sosyal Ve Kültürel İslâm Tarihi*, Ter. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, I-IV, İstanbul 1980.
- » Hizmetli, Sabri “*Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Aüİfd)*, XXVII (1985), S. 149-177
- » Hourani, Albert, *A History Of Arap Peoples*, Çev.: Yavuz Alogan, *Arap Halkları Tarihi*, İltişim Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2001.
- » İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (Ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Thk: Charles C. Torrey, Leiden 1922.
- » İbn Dukmak, Sarîmüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Aydemir, (Ö.809/1407), *el-İntisâr li Vâsîti Akdi'l-Emsâr*, IV-V, Ed. Fuat Sezgin, Institut Für Gescchichte Der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, (Islamic Geograpy: 51), Frankfurt 1992. (Eser, Carl Völlers Tarafından Tahkik Edilmiş Ve Kahire'de 1893 Yılında Basılmış Olan Nüshanın Tıpkı Basımıdır).
- » İbn Ebî'l-Hadîd, Abdülhamîd b. Hibetullah (Ö.H.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Thk: Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dârü İhyâi'l-Kütübü'l-'Arabiyye, I-XVIII, Kâhire 1559-1963.
- » İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr El-Hâşimî el-Bağdâdî, (Ö. 245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, Thk: I. Lichtenstadter, Beyrut t.y.
- » İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, (Ö. 852/1448), *eEl-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Thk: Ali Muhammed El-Becâvî, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1412/1992.
- » İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, (Ö. 852/1448), *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb, I-XIII, Dârü'l-Ma'Rife, Beyrut t.y.
- » İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım (Ö. 356/976), *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, Thk: R. Blacher, H.A.R Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers, Leiden 1938.
- » İbn Hubeys, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdillâh b. Yûsuf (Ö. 584/1188), *Ğazavâtu İbn Hubeys*, Thk: Süheyl Zekkâr, I-II, Dârü'l-Fikr, I. Baskı, Beyrut 1992.
- » İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır, 1317.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (Ö. 774/1327), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut t.y.
- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (Ö. 276/889), *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Thk: Muhammed el-İskenderânî, I-IV, Dârü'l-Kütübü'l-'Arabî, Beyrut 1994.
- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (Ö. 276/889), *el-Me'ârif*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- » İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd El-Kazvîni (Ö. 273/886), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-II, İstanbul 1992.
- » İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkrim (Ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dârü Sâdir, I. Baskı, Beyrut 1955-1956.
- » İbn Rusteh, Ahmed b. Ömer (Ö. 310/92) *Kitâbü A'Lâki'n-Nefîse*, Thk: Werstenfel, Nşr: De Goeje, Leiden, 1891.
- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Basrî ez-Zührî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-VIII, Dârü Sâdir, Beyrut, 1960-1968.
- » İbn Seyyidinnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, (Ö.773/1334), *'Uyûnü'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâilî ve's-Siyer*, Dârü'l-Ma'rife, y.y., t.y.
- » İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe En-Nemîrî el-Basrî (Ö. 183/849), *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere)*, Thk: Fehim Muhammed Şeltût, I-IV, Dârü't-Turâs, I. Baskı, Beyrut 1410/1990.
- » İbn Tağrıberdî, Kemâlüddîn Ebû 'l-Mehâsin Yûsuf (Ö. 873/1468), *en-Nücûmü'z-Zâhira fi Mü'lûki Mısır ve'l-Kâhira*, Thk: Komisyon, I-XVI, Kahire, 1970-72.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Müntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V-X, Haydarâbâd-Dekkan 1357-1360, I-XII, Thk: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1992.
- » İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (Ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Thk: Ebû'l-Fidâ Abdullâh El-Kâdî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, II. Baskı I-X, Beyrut 1995.
- » İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk El-Hemedânî (Ö. 290/902), *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, Nşr. De Goeje, Leiden 1967.
- » İhsân Abbâs, *Târîhü Bilâdi's-Şâm*, Ürdün Üniversitesi Yayınları, Amman 1990.
- » el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/976), *el-Eğânî*, I-XXIII, t.y., y.y.,

- » el-İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (Ö. 320/932), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Ed. De Goeje, Brill, Leiden 1927.
- » el-Kalkaşendî, Ebû Abbâs Ahmed b. Ali (Ö. 821/1418), *Subhü'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, Nşr: Muhammed Hüseyin, Beyrut 1987.
- » Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâilî'l-Arab*, I-III, Matba'ü'l-Hâşimiyeye, Dimaşk 1949.
- » el-Kettânî, Abdülhayy b. Şemsü'l-Âfâk Ebû'l-Mekârim Abdulkebîr, *et-Terâtibu'l-İdâriyye ve'l-'Amâlât ve's-Sinâât ve'l-Mutâcir ve'l-Hâletu'l-İlmiyye Elletî Kânet 'Alâ 'Ahdî Te'sisi'l-Medîneti'l-Münevere*, Çev.: Ahmet Özel, Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat Ve Kurumlar, I-III, İstanbul 1990-92.
- » el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (Ö. 350/961), *el-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, Nşr: Rhuvon Guest, Kahire 1912.
- » Kubiak, Wladyslaw, *al-Fustât; Its Foundation and Early Urban Settlement*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa(Varşova) 1982.
- » el-Kuraşî, Gâlip b. Abdü'l-Kâfi, *Evveliyâtü'l-Fâruk fî'l-İdâreti ve'l-Kadâi*, I-II, Beyrut, 1990.
- » Lem'î, Mustafa Sâlih, *el-Medînetü'l-Münevere Tatavvuruhâ'l-Umrânî ve Tûrâsühâ'l-Mî'mârî*, Bağdat 1982.
- » Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Ter: Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 1983.
- » el-Makdîsî, Mutahhar b. Tâhir (Ö. ~355/966), *el-Bed' ve't-Târîh*, Thk: Clement Huart, I-VI, Paris 1903.
- » el-Makdîsî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Ahmed b. Ebî Bekir (Ö. 380/990), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nşr: De Goeje, Leiden 1967.
- » el-Makrîzî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ali (Ö. 845/1441), *el-Mevâiz ve'l-i'Tibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut t.y.
- » Massignon, Louis, *Hitatü'l-Basra ve'l-Bağdâd*, Arapçası: İbrahim es-Semerrâi, el-Müessesetü'l-'Arabiyye Li'd-Dirâset ve'n-Neşr, Beyrut 1981.
- » Massignon, Louis, *Hitatü'l-Kûfe ve Şerhu Harîtatihâ*, Arapçası: İbrâhim es-Sâmîrî, Takîyy Muhammed El-Mus'Abî, Cem'iyetü Münted'î'n-Neşr, Necef, t.y.
- » el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (Ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Çev.: Ali Şafak, *İslâm'da Devlet Ve Hilâfet Hukuku*, Bedir Yay., İstanbul 1994.
- » Naboodah, Hassan, *Eastern Arabia in The Sixth And Seventh Centuries*, Basılmamış Doktora Tezi, Exeter Üniversitesi, Amerika 1988.
- » en-Nesâi, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (Ö. 303/915), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-VIII, İstanbul 1992.
- » Numân b. Muhammed b. el-İrâk, (~ H.X yy.), *Ma'denü'l-Cevâhir bi Târîhi'l-Basra ve'l-Cezâir*, Thk: Muhammed Hamîdullah, Mecme'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, İslâmâbâd 1973.
- » en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhâb (Ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk: Komisyon, I-XVIII, Kahire 1954; Thk: M. M. Emîn-S. Baz Arîni, XIX-XXXI, Kahire 1975.
- » Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika (H.18-132/M.639-750)*, Dan.: Mustafa Fayda, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- » Reitemeyer, Else, *Die Städtegründungen Der Araber Im İslâm*, Akademische Buchdruckerei Von F. Straub, München 1912.
- » Sâlih Ahmed el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mintikatühâ*, Matba'atu Mecme'u'l-İlmi'l-'İrâkî, Bağdat 1986.
- » Sâlih Ahmed el-Ali, "el-Himâ fî Evveli'l-Karni'l-Hicrî", *Mecelletü'l-Arab*, Sayı: VII, Riyad, 1969, 579-582;
- » Sâlih Ahmed el-Ali, "Hitatü'l-Basra", *Mecelletü Sümer* VIII, Bağdat, 1952, 281-303.
- » Sâlih Ahmed el-Ali, "Mintikatü Kûfe", *Mecelletü Sümer*, XXI, C: I, Bağdat, 1965, S. 229-252.
- » Sâlih Ahmed el-Ali, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-Basra fî Karni'l-Evellî'l-Hicrî*, Dârü't-Talî'â, II. Baskı, Beyrut 1969.
- » Savaş, Rıza, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın*, Ravza Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1992.
- » es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, (Ö. 562/1167), *el-Ensâb*, Nşr: Muhammed Ahmed Hallâk, I-IV, Dârü İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.
- » es-Semhûdî, Ali Nuruddin b. Abdillah, (Ö. 911/1506), *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-IV, Beyrut 1984.
- » Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Haderîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- » es-Süyûtî, Celâüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, (Ö. 911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara*, Thk: Ebû'l-Fazl İbrâhim, I-II, Kahire 1967, 1968.

- » Şiblî, Mevlânâ Nûmânî, *Asr-ı Saâdet*, Ter: Ömer Rıza Doğrul, I-V, İstanbul, 1974.
- » Şiblî, Mevlânâ Nûmânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer Ve Devlet İdaresi*, Çev. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul, 1980.
- » et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târihu't-Taberî)*, I-XI, Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl, Beyrut t.y.
- » et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (Ö. 279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1992.
- » Umerî, Ekrem Ziyâ, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Mektebetü'l-Übeykân, Riyad 2009.
- » Utku, Nihal Şahin *Kızıldeniz, Kızıldeniz'de Denizcilik Ticaret Ve Yerleşim*, Basılmamış Doktora Tezi, Dan.: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2005.
- » el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. el-Ya'kûb, (292/905), *Târihu'l-Ya'Kûbî*, Thk: Abdülemîr Minhâ, Müessesetü'l-İlmî li'l-Matbû'ât, I-II, Beyrut, 1993.
- » el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. el-Ya'kûb, (292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, Nşr: J. De Goeje, Leiden 1967.
- » Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî El-Hamevî, (Ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü'l-Fikr, I-V, Beyrut t.y.
- » Yılmaz, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere Ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (OMÜİDF)*, 2001, Sayı: 12-13, s. 539-581;
- » Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Zindanlar Ve Hapishaneler*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.
- » Yüksel, Ahmet Turan, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 1999, Sayı: IX, S. 45-80.
- » ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (Ö. 748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'Lâm*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, II. Baskı, Beyrut 1991.
- » ez-Zübeyr b. Bekkâr (Ö. 256/987), *el-Ahbâru'l-Muvaffâkiyât*, Thk: Sâmi Mekki el-Ânî, Bağdât 1972.